

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

31

9(56)

6-87

18150
(49.6)

Տ-57

Տ Ի Գ Բ Ա Ն Ե Բ Կ Ա Ք

ԹԻԻՐՔԻԱՆ ԿՐՆԱՅ ԱՊՐԻԼ

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ե Ց

Թ. Ո.

Պ Ո Ի Լ Կ Ա Ր Ի Ա

- Р У С Е.

Търгов. Печ. и Литогр. „МЕРКУРЪ“

1904

5 OCT 2011

76.

9(56)

6-87
ms

325

ԱԶԳ

Տեղաբնակի հատուկ կը յարկացուի, զէյ-
թունի որ կըրուն և թշուառներուն:

9615854058

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԱՆՈՒՄ 8 ՍԱԿՄ

ՅԵՆՏՍՈՒԳՈՒՅՑ

Ա. Գ.
ՍՈՒՐԵՆՅԱՆ

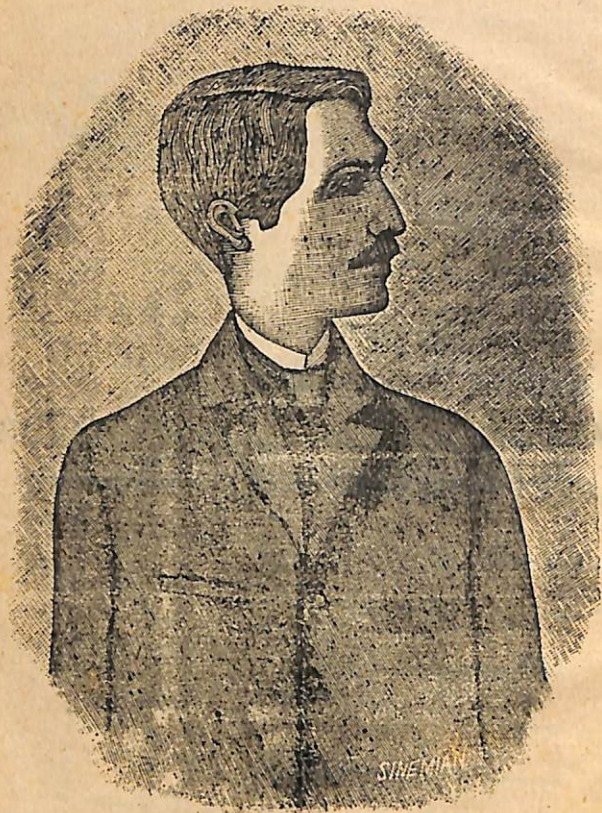

ԲՆԵՐ

Գրքի կըրն և յարկի յարկը

1801

ՏԻՒՐԲԻԱՆ ԵՐԿՍԻՔ

ԹԻՒՐԲԻԱՆ ԿՐՆԱՅ ԱՊՐԻԼ

Թրքական հոգեւորքը, հարիւր տարիներէ ի վեր պարբերաբար ուժեղ կիցերով ընդհատուած, չէ դադարած քաղաքակիրթ աշխարհին համար սարսափի ու անակնկալի տեսարան մը ըլլալէ։ Այլ սակայն, եւրոպա բանակող սոյն թուրք փողովուրդը․ որ նոյնքան իր ոճերներովը, ո՛րքան իր յաջորդութեան միջոտ առկախ ինդրովը՝ արեւելքական համբաւի մը ախրացած է․ միանգամայն երկրիս բոլոր փողովուրդներուն մէջէն, իր բարքերուն ու գաղափարներուն տեսակէտովը, ամենաքէն աւելի անծանօթ մնացողն է։ Ասանց չափազանցելու, կարելի է ըսել թէ, Բաթակոնիոյ բնիկներուն ապրելու պայմաններուն վրայ՝ մեր այսօր ունեցած ծանօթութիւններն աւելի զրական ու լիակատար են, քան թուրքերու նկատարին վրայ ունեցածն իս։ Միաց որ, եթէ թուրքերը բաշմաթիւ պարսաւողներ ունին, փոխարէն ունին նաև խանդավառ բարեկամներ։ Անոնց նկատ ամբ յայտնուած դատողութիւնները չափ չունին․ որովհետեւ, ամէն մարդ կը գոհանայ նկատելու անոնց արաքին կենցաղին արտայայտիչ երևոյթները, — պատերազմները, կոտորածները, հիւրասիրութիւնը, դաշտային դադարները։

Բայց, ճշգիւ թուրքերու մասին վիճակն ո՞րն է։ Անոնց արագ աշխարհակալութեանը միջոցին, ո՞ր երազը զիրենք սրբապնդած է․ ո՞ր երազը զիրենք

պատրած է, իրենց ոչ նուազ երազ անկումին մէջ : Վերջապէս, ո՞ր բարոյական ազնուական հպատակեցան, դարուս ընթացքին մէջ գործադրելով քրիստոնեաներու հրէշային ա՛յն երեսի խողխողումները, որոնք պատմութեան մէջ եզակի վայրագութեանց երեւոյթ մը կը կազմեն : — Աստուծոն այն էական կէտերը — որոնց մասին եւրոպական հանրութիւնը կատարելապէս ծանօթութիւններէ զուրկ է — զոր յետագայ էջերուն մէջ կուգենք ընդլայնել, անդին վերայ կատարուած ուսումնասիրական ուղեւորութիւնէ մը ետքը : «Իր վիւ աէ Իր վիւ» ընթերցողները պիտի փոխադրենք մինչ այժմ թրքական մասնագիտութեան ու գաղափարներու անխոյզ մտացած շրջանին վրայ, — ինչպէս որ ինծի երեսցան անոնց ամենէն աւելի հեղինակաւոր ներկայացուցիչներուն վրայ : Որպէս զի կարելի ըլլայ թուրքին անցեալը հասկնալ ու նախատեսել թէ մօտաւոր ապագայի մը մէջ ի՞նչ կրնայ ըլլալ անոր վիճակը, բանանք անոր ուղեղը, ու քննենք թէ ի՞նչպիսի մասնաւորներ հոս կը աւրապեանն :

Ա.

ԹՐԳԱԿԱՆ ՀՈԳԻՆ

Կնդրոնախան Ասիոյ մէջ, թուրքերու նախնական կրօնքը կը սահմանափակուէր շուրին, օդին, երկրին պաշտամունքին, ինչպէս նաեւ բարձրաբերձ ծառերու առջեւ եղներ զոհելուն մէջ : Կ. Պոլսոյ շրջակայքն ու բովանդակ Անատոլու տակաւին այսօր ալ կը տեսնուին հսկայ սօսիներ, շրջապատուած վաղեմի մեծարանքով մը : Իրենց բնածին երկիրը ձգելէ ետք այս թուրքերը յաջորդաբար դարձան պուտոտայական,

քրիստոնեայնեացողան, մանաւանդան ամենակատարեալ անասորբութեամբ ու հետեւելով իրենց աշխարհակալութեանց բերումին ու քաղաքական պահանջներու : Բարոյական խնդրի մէջ իրենց այս կատարեալ անփթութիւնն անոնք կը փոխադրենէին Փիլիքական ընդունակութեամբ, կարգապահութեամբ ու գլխաւորի մը հրամանին կրաւորական հնազանդութեամբ : Զինուոր ժողովուրդ, անոնք մնայուն գինուորի յատկութիւններն ու թերութիւններն ունէին, սուսերածիզ ու բիրտ, այլ միանգամայն վեհանձն ու միամիտ, յամառ՝ այլ պատուոյ խնդիրներու մէջ հաստատա՞րտ, անոնք կանցնէին վայրկեանապէս բարկութեանէ զուարթամտութեան մէջ, ու ծայրայեղ գործունէութեանէ ամենաթանձր ծուլութեան մը :

ԹՈՒՐԿԵՐՈՒ ՄԱՐԳԱՐԷՆ. — Անատոլուի դաշտավայրն իջնելով, այս չուտղները զգացին Փիլիքական հանգստութեան մը պահանջը, որուն միացաւ պաշտամունքի մը թանձր ձեւին ներքեւ իրենց զգայութիւններն ու գաղափարները սահմանելու պէտքը : Անոնք Քոնեայի մէջ հիմնեցին Բումի (Հում) Սէլժուզեան թագաւորութիւնն ու կոչուեցան Բումիներ (Հոմայեցիներ), անուն մը զոր տակաւին բոլոր յոյներուն կուտան Անոնք այսպէսով իրենք զիրենք շտկէ շիտակ Բիւզանդիոնի ժառանգորդներ կը համարէին : Միայն թէ, կրօնական անսակէտով շիտթութեանց մասնուեցան : Յոյներու ու հայերու կրօնքը, որոց մէջ կապրէին, իր քաղցրութեամբն իրենց հաճելի կուգար թէն, բայց հետի էր պատկանանք ազդելէ, քանի որ այդ կրօնքը յաղթուողներուն է : Նմանապէս, Բուլամութիւնն իրենց համար չունէր օ հե է հրապոյր :

Բուլամութիւնը հերձուածներով բաժնուած էր ու անոր Խալիֆան՝ իրենց ձենկիլխանեան թուրք

ազգականներու ձեռքով Պաղատաի մէջ բռնաարկուած : ստորին ոճրագործի մը նման շուտով կը գըլխառուէր :

Քաղաքական ու բարոյական սոյն պայմաններէն , ԺԳ. դարուն Գոնեայի մէջ երեւան եկաւ «Պարձողներու կրօնքը , կրօնք մը որ տակաւին թուրքերու մէջ շատ ասարածուած է , ու թէեւ մահմէտականութեան ակնածու , իսլամութեան հիմնովին ներհակ սկզբունքներու վրայ հաստատուած է սակայն . կրօնք կըսենք , ու ո՛չ թէ ազանդ . որովհետեւ Պարձողներն ո՛չ Գուբանին կապաւինին , ո՛չ ալ Աւետարանին , այլ կընդունին մասնաւոր գիրք մը , «Մէսնէվին» , զոր Աստուած ինքն իսկ թելադրած է Մուսի ձէլալէտաինի : «Մէսնէտը , կըսէ Պարձողներու առածը , ունեցաւ իր աստուածային յայտնութիւնները , բայց ձէլալէտաին ալ իր յայտնութիւններն ունեցաւ» :

Պաւքի մէջ միանգամայն իմաստասէրի , բժիշկի եւ օրէնսդրի պաշտօնները կառարող իշխանի մը որդին ձէլալէտաինի ծանօթացաւ , սոյն հեռաւոր գրեհին մէջ , Չինաստանի , Հնդկաստանի , Թուրքաստանի եւ Պարսկաստանի ժողովուրդներուն եւ Իաէալներուն : Յեղաշրջումները զայն իր հետ քաղաքէ քաղաք վաւրեցին : ձէլալէտաին Կ , Պոլիս այցելեց , հարցուփորձեց յոյն վանականներու վարժապետները , Գասական հեղինակութեանց թարգմանօրէն հմտացաւ , Անաստուրի մէջ կրօնաւորներու եւ բոլոր հովիւներու աւատական իշխաններուն հետ խօսակցեցաւ , մեծաքանակ առասպելներ հաւաքեց . Միթրայի պաշտամունքին հետքերը նշանադրեց : Ավետարանը խորունկ կերպով կարդաց , սակեփոխութեամբ զբաղեցաւ . ու այսպէսով , իր ժամանակին բոլոր հմտութիւններն իր մէջն ամբարնելու հազուադիւրս բաղդաւորութիւնը ունեցաւ :

ԹՐԲԱԿԱՆ ՀԱՄԱՍՏՈՒԱԾՈՒԹԻՒՆ ? . — Մէսնէվին խօսակցութեան մը ընտանեկան ձեւն ունի , Ուսուցիչն իր Հիւսամէտաին աշակերտին հետ գլուխ գլխի՝ կեանքի բոլոր խնդիրները կը ձեռնէ , այս աշխարհին մէջ ունենալիք վարձունքի մասին անոնցմէ հեռեւութիւններ հանելու համար : Անոր բերնէն մոլեռանդ խօսք մը չելնէր , անոր պատուէրներն Քրիստոսի առակներուն ձեւն ունեցող առակներով կարասայառուին : Եւ սոյն առակներու մէջ փոփոխակի կը ներկայանան Յիսուսն ու Մարիամ , Ալին , Մուհամմէս , Վեզիրներ ու Իսաիֆանօր , Կէլիքիներ ու բանտարկեալներ , անապատի մէջ կարաւաններ եւ Օմանեան ծովուն վրայ հաւեր , Կիլիկիոյ երկրին մէկ առասպելէն ետք , կուգան Թիւսիֆաէ ու Պղատանէ առածներ : Այլազան ժողովուրդներու տեսարանին ընտելացած , սոյն բազմապիսի պատկերներն ու բանաձեւերն կը դառաւորէ յաջող դիւրութեամբ՝ որ կը յիշեցնէ Ռընանի պերճութիւնը : «Անաստուածութիւնն ու կրօնքն անհունի միեւնոյն սիրոյն արասայատնութիւններն են , ինչպէս ոսկին ու պղինձն միեւնոյն քիմիայի արդիւնքն են» . — «Կըսեն ծով ու ալիքներն եւ սակայն մին ու միւսը նոյն տարրէն կը բաղկանան . նոյնպէս մարդիկ Աստուծոյ կոնակներն են , ու մտեւան մէջ անոր ծոցը կապաւինին» . — «Եթէ մէկը ջեղի ըսէ , «նոս մօսը կըրակ կայ» , մի՛ գոհանար , եղած անդը գնա՛ , իրողութիւնը քու աչքերովդ հաստատէ՛ . այս ալ բաւական չէ . մարմինդ փայլող տարրին վրայ գլխով , մինչեւ որ քեզի այրէ , ու այն ատեն կընստ ըսել թէ կըրակ կա՛յ» :

Իր օշակերտին սորվեցնելէ ետք դէպի իր անձն ունեցած պարասականութիւններն , սրտնք են իր զգայարաններուն մասին կատարածա վերաբերութիւն ունենալ , զորոյ ըլլալ կուբօրէն հնազանդելու եւ ու-

բիշի հետեւելու, փորձառութեամբ դադարիլ. անոր ցոյց տալէ վերջ դէպի ուրբիներն ունեցած պարտականութիւններն, որոնք են անճշտութիւնը, ինքնամոռացութիւնը, ու հասկացողութիւնը թէ միւս մարդիկ չը գաղափարէն տարբեր գաղափարներ կըրնան ունենալ, ձէլալէտաին անոր կը յայտարարէ թէ առանց երբէք այս սկզբունքներէն բաժնուելու, հարկ է քաղաքական հանգամանքներու յարմարիլ, ու եթէ մէկը հանրային գործեր վարելու կոչուի, պէտք է ամենամեծ ներողամտութեան վարմունք ունենայ: Ահա անոր բարոյակաւոր: Բայց ձէլալէտաին Աստուածն ո՞րն է. հետեւեալ նշանաւոր Բառեակը, որ Դարձողներու հաւատամքն է. կը սահմանէ զայն. «Չէի գիտեր թէ դու էիր ինչ որ անապանելի է, ու ինչ որ անսանելի է. — ինչ որ մարմիններու մէջ կայ ու ինչ որ հոգիներու մէջ կայ. — արեւոյթի մէջ քու գոյութեանդ ապացոյց մը կորոնէի — կը գիտամ վերջապէս թէ դու ինքդ ես բովանդակ արեւոյթից:» Ահա ասիկ պարզ համատուածութիւն: Այլ լանի անունն իսկ սոյն բանաձեւին մէջէն վարուած է. Թրքական հոգին, ինչպէս որ կեդրոնական Ասիոյ ձէսերը՝ ու Չինաստանի, Հնդկաստանի, գեղանազ Պարսկաստանի ու ներհուն Յունաստանի հետ յաջորդական շփումները զայն կազմեցին, ամբողջովին Մէսնէի մէջ փոխադրուած է մարդու մը կողմէ, որ չի գաղբիլ Պուտաայի հանդարտութիւնն ու ծիծաղն ունենալէ:

Ձէլալէտաին հոգիներու վրայ երաժշտութեան ազդեցութիւնը կը գնահատէք. ահա թէ ինչպէս այսօր կը գործադրուի անոր հաստատած արտաքին պաշտամունքը. ամէն երեքշաբթի, Դարձողները կը հաւաքուին բոլորաձեւ սրահի մը մէջ, որուն որմերը գծագրուած են նոճիներ ու մարդեր ներկայացնող թեթեւ սքանչելի արեւերով:

Մէսնէի մէջ գլուխ մը կարգալէն ետքը, երաժիշտներ կիթաու ու շուրթակ կաձեն, որոնց կը խառնուի սրինգներու եւ թմբուկներու ձայնը, յետոյ Դարձողները սուրբ պարը կսկսին. — արագօրէն իրենց վրայ դառնալով, սրահին շրջանը կը բոլորեն, միանգամայն հակելով կեդրոնական անճշտութեան մը — Մէսնէի պաշի շուրջը՝ ու իր կարգին ինքն իր վրայ կը դառնայ. ճշգրիտ պատկեր արեւակնային դրութեան շարժումներուն:

Ձէլալէտաին վանկաններ հաստատեց, որոնք խիստ կարգապահութիւն մը ընդունելով, Մէսնէի ֆոքր-Ասիոյ մէջ ասրածելու պաշտօնը ստացան: Անոնց գործը դիւրին եղաւ, թէեւ հարկադրուած ըլլային Գուրանի զուգահեռական ծաւալումին գէժ մաքաւիլ: Մէսնէի սոյն վերջնային վրայ գրայարանքներու հաճելի արտաքին պաշտամունք մը վայելելու առաւելութիւնն ունէր, ու մանաւանդ գրուած էր Թրքո-Պարսկական բարբառով, զոր բոլոր թիւրքերը — որոնց արարեղէնը կառարելապէս անհաճելի էր — կը խօսէին:

Նոր կրօնքը մեծ յաջողութիւն մը ունեցաւ. ձէլալէտաին գիւղացի էր բոլոր ժողովուրդներու գաղափարները լծորդել, քրիստոնեայ ու միւսլիման, բոլորն անոր խորհուրդ հարցնելու շտապեցին, ու շուտով սկսաւ Իոնեայի մէջ ճշմարիտ պապութեան մը հեղինակութեան մը արտադրու, միանգամայն կրօնական քաղաքական ու գիտական, որ նման էր Պալք քաղաքին մէջ իր հօրն ի գործ դրածին. վերջին Աւելուականի մահուան առջեւ, թուրք իշխանները Ռուսի թաղն անոր առաջարկեցին, ձէլալէտաին մերձեց զայն, անդձուածի ձեւով բակով. «Այս մարդիկ կը կարձեն թէ ես Սուլթանն չեմ»: Արգարեւ հենդանու-

Թեանը միջոցին ձէլալէասինի կըսած ախողոսն եղաւ Շէյխ-Սուլթան՝ (իմաստասէր-կայսր), զոր իր յաջորդներուն փոխանցեց :

Ասոնք Գոնեայի մէջ մնացին իբր Դարձողներու գերագոյն պեաները, թուրք իշխաններու իբաւարարները, ու հաշարարներ՝ մահմեականներու եւ քրիստոնեաներու միջև : Ռումի թագաւորութեան պապեր անոնք այդ թագաւորական իշխանութիւնն Օսմանի գերբաստանին տուին . Կ. Պոլսոյ առումէն ետք, Մուհամէտ Բ. Միապետ ճանչցուելու համար դիմում քաւ ձէլալէասինի սերունդը ներկայացնողին, ու մինչև այսօր, ո՛չ մէկ սուլթան օրինաւորապէս վեհապետ կըլլայ, երբ նախապէս իմաստասէր կայսեր մէկ նուիրակը Սթամպոլ գալով, իյուպի մզկիթին մէջ Օսմանի թուրն անոր մէջքն չէ անցուցած . Սուլթաններու թագադրութիւնը լսկ իշխանութեան արարողութիւն մըն է :

Պահպաններն ըլլալով Մարգարէին դամբանին, անոր նշխարներուն ու ասասպետական կտակին՝ որ Օսմանի ցեղին շիջանկէն վերջը միայն բացուելու է, իմաստասէր կայսրները, հարիւր գիւղերու եկամուտովը հոգացուած իրենց փայտեղէն ապարանքին խորը՝ դեռ մարմնացներու վրայ են ներողամտութեան, քաղցրաբարտութեան, ու իբարու ներհակ կրօնքներն ի մի ձուլելու տակաւ մոռցուած իտէպլ մը : Մի միայն անոնց քով տակաւին կենդանի կը մնան փափուկ մարգավարութեան այն կարգ մը յատկութիւնները՝ որոնք կը յատկանշեն պարտիկ ազնուականի անթերի աւատապետի Ձէլէպի ախպարը, որ երբեմն Արեւելքի մէջ այնքան սարածուած էր, ու զոր Դաւթեան քմայքը ժողովրդականացուց, ներկայացնելով զայն բարձր կակաչներով ցանցնուած մարգագետնի մը մէջ սպիտակ երիւարի մը վրայ ձիավարելու

ձեւով, ափին մէջը բազէ մը, ու գլուխն ետեւ հակած, դէպի երկար յօնքերով իշխանուհի մը :

Իրենց նախկին աղղեցութենէն թէեւ զրկուած, Դարձողները տակաւին թուրք ընկերութեան մէջ կը շարունակեն կարեւոր տեղ մը գրաւել : ձէլալէասին այնպէս կարգադրած է որ, անձնիւր Դարձող ունենար ո եւ է արհեստ մը կամ զբաղում մը : Բանուոր գործունէութեան բոլոր ճիւղերուն մէջ, Դարձողները առաջ բերին արուեստագէտներ, գիտնականներ նուազագէտներ ու բանաստեղծներ, որոնք Ռքասիոսի շնչտեղովը երգեցին : Այսօր իսկ դարձողները կը կազմեն քաղաքակրթիչ աւարը մը, թէև շատ քիչեր զիրենք մտիկ ընեն ու անոնց հետեւին : Զեռքերն զբաւ զինուորներու եւ օստիկաններու կոշտ ուսին վրայ, որոնք գրեթէ ասրամբօրէն թրջական ընկերութիւնը կը կազմեն, Դարձողները մտերիմ խորհրդակցաններ, զազանապահ խոստովանաձայներ են : Անոնք թրջական հոգիին կը յիշեցնեն անոր հետաւոր ծագումը . զայն կը մխեն անոր նախապէս եկած զրայութեանցը մէջ, անոր մեղմօրէն կը կրկնեն չինացի վարպետներու բարոյականը, հնդկական վսեմ իմաստասիրութիւնը, Սպանիա արքունիքին պէրանքն ու թէ կարծէ որ կեանքը ապրուի կոուփի հարուածներէ տարբեր վայելքներու համար :

Ք.

ԹԻՒՐԲԻԱՆ ՅՈՅՆ ՍՈՒԼԹԱՆՆԵՐՈՒ ՕՐՈՎ

Աշխարհակալ թուրքերու մտատու վիճակին վրայ մեր ձեռքը գտնուած ամենակարեւոր յիշատակարանը Մէնէվին է : Առանց այս գրքին, կարելի չէ մեկնել անոնց Եւրոպա մուտքը, որ ինչպէս ցոյց կու-

աան պատմական դէպքերը , կրօնական ծառայումի ոչ մէկ ոգի ունեցաւ — Օսման պատերազմի ձեռնարկելէ առաջ , ձէլալէտախնի օրհնութիւնը խնդրեց ու դաշնակցեցաւ յոյն իշխան՝ Այծ-Մօրուք Միքայէլի հետ որուն ընկերակցութեամբը Պիւթանիան գրասեյ ու Պրուսան պաշարեց : Բանակցութեան մը չնորհիւ , Միքայէլ յանձնել տուաւ քողաքը : Թիւրքերու աջակցող այս յոյն զօրավարները թագուն հողորդակցութեան մէջ էին կարծես ծերունի Ալէքսիի հետ , որ դրամէ ու զինուորէ զրկուած , իր ակաբութիւնը ձարպիկ դիւանագիտութեամբ մը դարձանել ուզեց : Խնդիր էր թըքական արշաւանքը Կ. Պոլսոյ վրայէն հեռացնելով զայն դարձնել կայսրութեան թշնամի պուլկարներու եւ սերպերու կողմը : Ալէքսի , Ժամանակին հիւանդ մարդը , ապահով էր որ , այս լնդհարուժով , իր երեք հակառակորդները փոխադարձաբար զերբար պիտի փձացնէին : Ալէքսի սչ միայն Օսմանի սրդի՝ Օրխանի հետ չի պատերազմեցաւ , այլ զայն իրեն փեսայացուց իսկ : Մեծ շքով զայն Կ. Պոլիս ընդունեց , ուր հարսանիքը կաարուելով թէոտորա , իր յոյն ասնիքէցովն ու քրիստոնեայ ծառաներովը Պրուսայի պալաքը անցաւ : — Թուրքերը Աերպիոյ անտառներուն խորերը մտան , ուր իրենց Աուլթան Մուրաքը սպաննուեցաւ : Բայց Պայաղիա , յունական քաղաքականութեան դարձուածքներէն համբերութիւնը կորուսած , ու մանաւանդ սերպերու պատերազմատէր բնաւորութենէն հրապուրուած , դաշնակցեցաւ անոնց հետ , ամուսնացաւ անոնց թագաւորին աղջկան Մարիամին հետ , — որ թէոտորայի նման քրիստոնեայ մնաց — եւ Բիւզանդիոնի դէմ սրաւնեբու առկուլթիւնէն օգուուիլ գիտնալով , անոնց հետ զայն պաշարելու եկաւ : Եթէ Թամէրլան երեւան չի գար , Բիւզանդիոն առնուած էր : Էնկիւրիի զօրա-

մարտին մէջ , Պայաղիա իր թուրք գունդերուն թըշմիխն կողմն անցնիլը տեսաւ , ու իր քրիստոնեայ սերպերովը պատերազմեցաւ : Միդրանտի անոր գերութիւնը համարձակութիւն տուաւ բոլոր փոքր իշխաններու , որ իրենց անկախութիւնը վերստանային ու այդ Ժամանակէն սկսեալ Օսմանի գերզաստանը կորսուեր էր՝ եթէ Պայաղիաի սրդիներուն շուրջն Եէնիչէրիները խմբուած չըլլային :

ԵՆՆԻՉԷՐԻՆՆԵՐԸ . — Իսկապէս ո՞վ էին այս Եէնիչէրիները , որոնց ոյժը թուրք կայսրութիւնը վերականգնեց . Յոյներէ , Հայերէ , Կապադօկիացիներէ բաղկացած խառնիճաղանձ մը , զոր Օրխան բանակի վերածեց , առանց անոնցմէ պահանջելու որ միւսիւլթան ըլլան : Օրխան զանոնք տարաւ Հայր Պէքթաշիի , խիտ ծեր , խիտ աղտոտ մանակեաց մը անսակ մը ծաղրածու Դէոգինէս , որ հաւատարապէս միւսիւլթաններու թէ քրիստոնեաներու մէջ կը վայելէր սրբութեան վարկ մը :

Ահա , ըստ թուրք պատմագիրներու , անցած տեսարանը . «Դուք՝ ըսաւ անոնց այս մարդը , ո՛չ նոյն արիւնը կը կրէք , ո՛չ ալ նոյն կրօնքն ունիք . բայց ի՛նչ փոյթ աղա՛ք . միեւնոյն կաթսայի մէջէ ըան ուսողները միթէ իրարու հարազատ եղբայրներ չե՞ն Սյս օրուընէ անդին , ես ձեզի կը հուշակեմ «փորի եղբայրներ» թող ասիկա ձեզ իրարու ծանօթացնող նշանն ըլլայ» ըսաւ ան , հրամանաւարին փաթթոցը դգալ մը անցնելով . «ու ձեր այս հրամանաւարը «խտհարարապեա» անուանեցէք :» Սոյն խեղկառակութիւնը , որ ամբողջ զօրագունդը մեծաքրքիչ ծիծաղեցնելու էր , իրաւցնէի տեղ ընդունուեցաւ : Իզայն ու կաթսան Եէնիչէրիներն իրարու ծանօթացնող նշաններ եղան , ու անոնց զօրավարը , նոյնքան Օրխանի իրեն պարզեւած համեա զգեստին ներքեւ ,

որքան յեռագայ գարեբու մէջ կրած սամոյրին : Թաւ
ւիշին ու ագամանգներուն առնն , երբէք Չօրպաճի-
Պաշիի (խոհարարապետ) ախաղոսէն սարքեր ախաղոս
մը չը կրեց :

Ե՛նիչէքիներն իբր կերակուր՝ ստացան մեծաքա-
նակ բրինձ ու խորոված միս . գինիի արտօնութիւն
տրուեցաւ . ու անոնց սահմանեցին օրական թոշակ մը
ու բաժին մը գերուած քաղաքներու բոլոր աւարներ-
բէն ու փրկանքներէն :

Այս ստաւելութիւնները կամաւորները նորակազմ
բանակին մէջ խուժել առնին , որ սկիզբէն իսկ նշա-
նաւոր հանդիսացաւ իր քաջութեամբը , իր սինլքո-
րութեամբն ու բարձրութեւնը ու զազափարներու բա-
ցարձակ անկարգութեամբ մը : Դեռ այսօր յարգ գը-
տած հին ստաւելներ կենթադրեն որ տանջանքի
ենթարկուելէ ետք , նորասի քրիստոնեաներ բըռ-
նի իւրամտութիւնն ընդունելով , բանակին մէջ մտած
բլլան : Ճշգրտօրէն այսօր գիտենք թէ ի՞նչ էր Ե՛-
նիչէքիներու կրօնքը . որովհետեւ եթէ իրենք ալ չը-
կան , տաներէցնին , Պէքթաշիներն իրենցմէ հոգը
ողջ մնացին :

ՊԵՔԹԱՇԻՆԵՐԸ

Փոքր-Ասիոյ լեռներուն ու մինչեւ Կ. Պոլսոյ մէջ
Պէքթաշիներն այսօր ունին Դարձողներու աղբեցու-
թեան նմանող բարոյական ազգեցութիւն մը . բայց
թուրքերը , որոնք այս վերջինները միւսլիման դա-
ւանանքէ կը համարին , Պէքթաշիներն իբր նոզվ-
եալներ կը նկատեն ու անոնց կուտան «անասուած»
զգինով՝ անուները , Պէքթաշիներն ո՛չ ազօթք ու-
նին , ո՛չ լուացանք (ապտէս) , ո՛չ ծոմ , ո՛չ ալ Գու-
բանի ընթերցում . անոնք գինիին մեծ պատիւ կըն-

ծային , ու կուեննան ներքին հաւաքումներ , գաղտ-
նագէտներ ու նշանաւոր գաղանիք մը , զոր միարա-
նութեան գլխաւորները դարէ դար իրարու կը փո-
խանցեն . — Պէքթաշիներու վարդապետութիւնը կա-
բելի է սո ձեւով ամփոփել . չկայ Աստուած , չկայ
կեանք՝ մեռնելէ ետքը . Արքայութիւնն ու դժոխքն
երկրի վրայ են . աշխարհ լայնածաւալ վրան մըն է ,
ուր մարդիկ կարճատեւ կայան մը ընկու կուգան ,
ոչնչութեան մէջ մահնելէ առաջ , ուսկից ելած են . հե-
տեւարար քրիստոնէական , միւսլիման , հրէական
յարմուռանութիւններ գոյութեան իրաւունքէ զուրկ
են : Մարդիկ իրարու հաւատար են միակ զօրութիւն
մը աշխարհը կը վարէ ու այդ զօրութիւնը «սէքը» ,
պաշտելի է : Հոս վարդապետութիւնն երկու մասի կը
բաժնուի , նկատելով որ «սէքը» կը մեկնուի հոգեւո-
րապէս կամ զգայաբար : Մէն երկիրը կը բեղմնա-
ւորէ , էակները կը բազմացնէ . սէքը՝ մարդկային
ընկերութիւնները կանգուն պահող ոգորձածութիւնը
կը ծնի : սէքը մարդկանց կուտայ երանութեան պատ-
րանքը : Գինին զգայարաններու եռանդը կրկնա-
պատկելուն , բերկրանք պատճառելուն ու մարգերն
իրարու մօտեցնելուն համար , գերընտիր ըմպելիք
մըն է , ու կեանքի չարիքներուն համար գերագոյն
դարձան մը . . Ի՞նչպէս կրցած է Փոքր-Ասիոյ լեռ-
ներուն մէջ այսպիսի վարդապետութիւն մը ծնունդ
առնել : Հոս , յայտնապէս , Հայաստանի , կապողով-
կիոյ եւ Պոնտոսի մեծ դիցուհի Անահիտի պաշա-
մունքին հեաքերուն առջեւ կը գահուելնք : Անահիտ
սիրոյ եւ բեղմնաւորութեան դիցուհին էր , ու անոր
«սէք» նշանաբանը մինչեւ այսօր ոսկեզէն տառերով
քանդակուած կը մնայ հայկական եկեղեցիներու որ-
մերուն վրայ : Ահոր խորախորհուրդ պաշաւունքի
սովորութիւններէն մէկը , կը կայանար ասրեկան

գիշերային հասարակական մէջ ուր այրերն իրենց կիներովը կերթային . լոյսերը մարելէ ետքը՝ մութին մէջ ըստ պատահման կը զուգաւորէին . « բեղուն սերմերու մայր » դիցուհիին ներշնչման հետեւելով :

Այսօր Պէքթաշիներն այս սովորութիւնը ընդունած են , սակայն լեռնցի Եէզրաները միայն զայն կանոնաւորաբար ի գործ կը դնեն : Քաղաքներու մէջ այս սովորութիւնը տեղի կունենայ գաղափարաբար ու իբր « ախլութեան դէմ դարման » անունին ու պատրուակին ներքեւ : Սըրակեցութիւն ուխտող Պէքթաշիները՝ Անահիտի կուսակիցն քուրմերուն նման ակամօղնին կը կրեն օղակ մը :

Գիցուհիին ունէք նաեւ ուրիշ քուրմեր , որոնք իր սաղմոսները կերգէին ու կը պարէին հրախառածութիւններու վրայ : Սոյն կրկին սովորութիւնը պահուած է սունացող աէլըիներու միարանութեան մէջ , որոնք անո՛վ միայն կերպողեն : Թուրքերը այս տեսարաններու հեթանոսական ծագումներուն բացարձակապէս անգիտակ անոնց մէջ կը տեսնեն Ալլահի ու Մուհամմէտի զօրութեան ապացոյցը :

Ահա խորհրդածութեան արժանի բարոյական երեւոյթ մը . Քաղաքական փոթորիկի մը մէջտեղ , յառաջ եկած են Բիւզանդական երկիրները Թուրքերու ըրած արշաւանքէն , երկու հեթանոսական պաշտամունքներ , հաւասարապէս Միւրդատի օրով Փոքր-Ասիոյ մէջ հուշականուն ու յառաջացեալ Միթրայի (աբեւ) պաշտամունքը — որ Դարձողներու կուսայ իրենց շրջանակային արարողութիւնը — ու Անահիտի պաշտամունքը — որ Պէքթաշիներու մէջ կը մնայ դեռ որք զիրենք յաղթանարող քրիստոնէութեան անկուսէն օգտուին , նորագոյն ձեւերու ներքեւ վերածնելու համար :

Թուրքիոյ պատմութեան վերելական շրջանին մէջ

Դարձողները ու պէքթաշիները զուգահեռաբար գործեցին , երկու կողմէ ալ քարոզեցին կրօնական թոյլատուութիւն ու ժողովուրդներն իրարու մօտեցուցին . Թուրքերը մասնաւորաբար Դարձողներուն յարեցան . Պէքթաշիներն իրենց արքանակներն ընտրեցին Յոյներու , Հայերու , Ալպանացիներու , Թուրքերու իսկ մէջէն : Այնքան այլազան այս ընկերական աարբերուն՝ անոնք կրնձայէին համաձայնութեան լաւագոյն հողը , ջնջելով բոլոր կրօնքներն ու զանոնք փոխանակելով այնպիսի պատուէրներու հետ՝ որոնք Եպիկուրոսի ու Բագոսի կողմէ ընդունուած են , Օսմանի գերզատանը՝ յանձին Պէքթաշիներու՝ դաւա զինուորական սքանչելի մարզիչներ , այնպէս որ , զանոնք կրնանք համարել իբր ճշմարիտ կազմակերպիչները քրիստոնէական այն մեծ ուժերուն՝ որոնք Եէնիչէրիներ անունը կը կրէին : Ուրեմն Եէնիչէրու կրօնքն եղած է յայտնի անբարչտութիւն մը :

ԹԻՔՕ-ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ . — Թըքական բանակներու մէջ , Միւլլիմաններու համահաւասար իրաւունքով Կայրութեան կազմութեան աշխատակցող յոյներու , Սերպերու եւ Եէնիչէրիներու ներկայութիւնը Գուրանի պատուէրներուն դէմ յայտնի բռնաբարում մըն էր : Թուրքերը զայն չը նշմարեցին . իրաւ ալ , անոնք անուսով միայն Միւլլիման էին : Գուրանը յարգուած այլ անհասկանալի , անոնց հողիներուն վրայ ուրիշ ոեւէ ազդեցութեանէ զուրկ էր : Թուրքերու խղճմտանքին ճշմարիտ վարիչները Դարձողներն էին : Մէսնէվիի ճկուն բարոյականը թոյլատրեց անոնց ժողովուրդներու եւ կրօնքներու լաիիւրինթոսի մը մէջ շարժիլ ա՛յնպիսի զարմանալի ճարտարութեամբ մը ու ընտրողութեամբ

3196
86407

մը , որ մեզի ապշոթիւն կը պատճառէ՝ երբ քննելու ելլանք մեր օրերու թուրքը ներկայացնող զինուորը : Քրիստոնեաներն ոչ միայն օգտակարապէս գործածուեցան իրենց ընդունակութեանց համեմատ ցամաքային ու ծովային զինուորութեան մէջ , այլ նաեւ քաղաքները կարգ մը ակնածանքներ վայելեցին , որոնք անցեալին վրայ ոչ մէկ ցաւ զգալու պատճառ թողուցին : Նորեկ արապետները տուրք կը կանոնաւորէին , հերձուածներու հանդէպ անաարբերութիւն ցոյց կուտային , ճանապարհներու ապահովութիւնը կը հաստատէին , վաճառականութեան համար կը բանային բարգաւաճումի երկար հեռանկար մը : Կայսերական իշխանութեան փոխանցումը Պալէօղովներէ Օսմաններու ձեռքը՝ չնդաւ ալ բերաւ դէպքը , անակնկալ յեղաշրջումը , զոր դպրոցներու մէջ մեզի կուսուցանեն : Այդպէսով ո՛չ ցեղ մը ուրիշ ցեղի մը յաղթեց , ո՛չ ալ նոր կրօնք մը սուրիշ կրօնք մը ընկճեց : Կ. Պոլսոյ պաշարումին մէջ , Մէհմէտի Մեծ եպարգոսը Յոյն մըն էր . անոր ընտրեալ զինուորները քրիստոնեայ եէնիչէրիներ էին ու քաղաքին առումն անիկայ կը պարտի Նւրուպօցիի մը , Տանիցի Օրպանի , որ Մէհմէտի հաշտոյն՝ ժամանակին ամենամեծ թնդանօթները թափեց , Իրաւ է ի՛նչ Մէհմէտ ձիով մտաւ Այա-Սօֆիոյ մզկիթին մէջ , զոր խաչակիրներն ախոռի մը վերածեւր էին , ու անկարող եղաւ արգելք ըլլալ իր բանակին՝ որ երեք օր անընդհառաւ արի չի տար մայրաքաղաք մը , որուն քրիստոնեայ զինուորներն արձանները խորտակելով՝ կրակի մատնած էին , ու պալատները հրդեհելով , յափշտակեւր էին բոլոր ոսկին ու մեծազը : Ժամանակի պատերազմներուն յատուկ սոյն ծայրայեղութիւններէն չենք կրնար հետեւցնել թէ Մէհմէտ մոլեռանդ մը եղաւ , Մէհմէտ երբէք չունեցաւ Իսլամութիւնը տա-

րածելու մտածում մը . այլ անոր աշխարհակալութիւնը լոկ քաղաքական եղաւ , ու երբ զայն աւարտեց , չի դիմեց ոչ Գահիրէի նալիֆին , ոչ Մէքքէի Շէրիֆին նուիրագործումին :

Ան Դոնիայի Պապէն խնդրեց իշխանական փոխանցումը Յոյն վեհապետութեան , որուն , ինչպէս տեսանք , թուրքերը կը ցանկային իրենց Փոքր-Ասիա մուտ գործելէն ի վեր : Մէհմէտ իր դրօշներուն նըշանն ըրաւ Իիւզանդիոն քաղաքի խորհրդանշան՝ Անահիթի Մահիկը , ու իր դիմապատկերովը դրամ կարեց , սա նշանաբանով . «Մէհմէտ Կայսր Յունաց» :

Ո՛րովից յառաջ կուգայ քրիստոնեայ ու Միւսուլման ուժերու այսքան ճշգրիտ գնահատման ու գործածութեան վրայ հիմնուած կայսրութեան մը յանկարծական անկումը : Այս բանին պատճառները , ժՉ դարուն՝ թուրքերու ստացած մտաւոր նոր վիճակին մէջ կրնանք գտնել , Երբէք ժողովուրդ մը այոքան լիակատար բարոյական կերպարանափոխութեան մը չենթարկուեցաւ : Առանց Մէհմէտի , չէ կարելի հասկնալ թրքական աշխարհակալութիւնը , ինչպէս առանց դուրանի՝ չէ կարելի հասկնալ անոնց անկումը : Առաջնոյն ոգին՝ կայսրութիւնն ամբացուց . երկրորդին ոգին՝ կայսրութեան աւերումը վերջացընելու վրայ է :

ԹԻԻՐԻՒՆ ՍՈՒԼԹԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐՈՒ ՕՐՈՎ

Շաթոպրիան , «Ռէսդուտարիոն»ի ասին կըսէր . «Կը բաւէ գաւազանի մը գլուխը դնել սեւ եռակողմ գըլխարկ մը ու մոխրագոյն պարեգօտ մը , որպէս զի ամբողջ Յրանսա Նաբոլէոնի ժամանակին վերադառնայ » Նշխարներու սոյն թերադրական ոյժն նուազ ազգեցութիւն չէ որ ունի Միւսուլմաններու ուղեղին

վրայ, որոնք սակայն այս առթիւ քրիստոնեաները միայն իբր կոպտաշու կը նշաւակեն : Աէլիմիին՝ Գահիրէէն Սթանպօլ բերած ջրի մէկ կուժը, քուրջի կտորը, վերարկուն ու գրօջակը կառարեցին գաղափարներու յեղաշրջում մը, որուն հետեւանքներն ազդեալներ կը լին մը ունին Թուրքիոյ անկումին վրայ, իրեն պատկանած սոյն առարկաներով, Մէհմէտ մարգարէն կարծես անձամբ մուտ գործեց կոնստանդնուսներու մայրաքաղաքը :

Աստուպէլը, որ մինչև այն ատեն անսպասելի մէջը կորսուած կը մնար, յանկուցելի փայլ մը ստացաւ : «Նուիրական վերարկուն»ին համարը տասը թուրքերու համար տարեկան մեծ ասն մը դարձաւ, ու այն զգեստի պահպանումը՝ Սուլթաններն արժանի ըրաւ Խալիֆա տիտղոսին : Գահիրէէն այս նշխարներուն ընկերացան էլ—Ազարի աստիճանաւորներէն եւ ուսանողներէն ստուարաթիւ բազմութիւն մը, այս նշանաւոր համալսարանը, ուր ստէպ 20000է աւելի ուսանողներ միանուագ կը յաճախէին, Ժ.Բ. դարէն ի վեր միւսիւրման, աշխարհի աստուածաբանական կեդրոնն դարձած էր, ըլլալով միանգամայն ընդարձակ գործունէութեան վառարանը : Յամբարար դէպի անկում իջնալով այս համալսարանը, Աէլիմի աշխարհակալութեան նախընթաց տարիներուն մէջ չուկէան եղած էր սոսկալի հալածանքի մը, որուն ենթարկուեցան Նզիպասի քրիստոնեաները : Այսպիսի անթոյլատու ոգով առգորուած, էլ—Ազարի աշակերտները դէպի Պոլիս նաւարկեցին «միսթոնար»ներու ետանդով ու բազմախնդրի տառապանքներով : Իր ժողովուրդներովը թերի կերպով իսլամութիւնն ընդունող Օսմանեան կայսրութիւնը, կը ներկայացնէր իր բնեց մասաւոր գործունէութեան «բրոքալանդ»ի ընդարձակ դաշտ մը, ու իրենց ցանկութեանցը, ոսկի

պարտներ, եւ պաշտօններ : Ու յուստիսաբ ալ չեղան Սիւլէյման անոնց համար հաստատեց նուիրապետական կարգեր, անոնց օրինակը Յունական պատրիարքարանէն առաւ : Սիւլէյման անոնց հագցուց լայն ու սեւ զգեստներ եւ տուաւ «օրթոսթա» քահանաներու հովուական գաւազանները, զանոնք օժանդով մեծ թոշակներով : Աշակերտներու առաջին գործն եղաւ իրենց այն պաշտօնները մշակելու արեւ իրենց ընտանիքներուն մէջը : Այսպէսով կազմուեցաւ ժառանգական քահանայական դասակարգ մը, որուն անդամները դրաւեցին ատենակալի, գաւաւորի եւ ուսուցչի բոլոր պաշտօնները : Կայսրութեան հիմնարկութիւններն ու հանրային գաստիարակութիւնը իրենց պատկանեցան, ու իրենց ազդեցութիւնը, Սիւլէյմանի ու անոր յաջորդներուն Այա—Սօֆիայի նըմանութեամբ շինած մզկիթներուն հոյակապ զարդարանքին շնորհիւ ստուարանալ սկսաւ : Անա անոնց մէջ ձեւարկեցին դուրանական ուսումը ու պաշտօնը, իրենց կարգին, հաշարաւոր սօֆիաներու ուղեղին մէջ, որոնք իրենք ալ սահմանուած էին զայն տարածել գաւառներու մէջ :

ՀՈԳԵՑԱՆԱԿԱՆ ՏԱՐԵՐԻ ԹՐԲԱԿԱՆ ՄՈՒՆՈՒԱՆ ԴՈՒԹԵԱՆ . — Ի՞նչի մէջ կը կայանար գուրանական ուսուցումը, անո թէ այդ ուսուցումը մեր օրերուն մէջ ինչպէս կը գործադրուի, արդան, դեռ պատանի պարաի բերանացի սորվիլ գուրանը, որուն արարելէն դրուածքէն բան չի հասկնար : Առաջին գլուխի առաջին առնէն կսկսի, յետոյ երկրորդ գլուխի առաջին առնէն կանցնի, սոյն կարգը այսպէս շարունակելով : Երբ միտք պահէ դիրքը կազմող 30 գլուխներու առաջին առնները, կանցնի սոյն գլուխի ներքեւ երկրորդ առններուն, յետոյ երրորդներուն : Երբ աշակերտն այս ուղղութեամբ գուրանի ուսումը

կը լրացնէ, կսկօին զայն անոր ուսուցանել հակա-
 ոակ կողմէն, վերջին տուներէն սկսելով: Ուսանողը
 պարտի մեղեդի եղանակաւ իւրաքանչիւր տունը հե-
 գել, գրել, թարգմանել. գոց սորվիլ եւ բարձրաձայն
 կարդալ: Գեաին կծկած, աչքերը բնազդին վրայ,
 մարմինը՝ ուղտի մը վրայ մարդու մը մարմնոյն ու-
 նեցած մշտական շարժման մէջ, ձայնն իր ընկերնե-
 րուն քսան ձայներուն խառնուած, աստուածաբա-
 նութեան ուսանողը կը մեծնայ իբր ինքնաշարժ մե-
 քենայ մը, կուրօքէն զբաղուած իր յիշողութեան
 մէջ մարտելու Մուհամմէտի անկապ զրքոյիւր: Գեո
 նոր վերցած «զըրպաճ»ին, ապակները յաջորդած են
 Բիչ աշակերաններ յաջողին միջոցիւ վերջը տանիլ այս
 բարոյական տանջանքը: Բայց ամենուն ալ միտքը
 խախտուած է: Տասնըվեց տարեկանի մէջ, անոնց
 սեղանին զսպանակները բոլորովին խորտակուած կըլ-
 լան: Միեւնոյն նախադասութեանց յառեւ, մոլեգին
 կրկնութիւնն՝ Ալլահի անհասկանալի լեզուովը. ի-
 բրենցմէ կը կապտէ խորհրդածութեան ամեն կարո-
 ղութիւն: Իրենց ամբողջ կեանքին մէջ, — հակառակ
 իրենց առաջիկային ձեռնարկելիք բարձրագոյն ուս-
 մանց — անոնք պիտի մնան միայն մոռելանդ տուն
 արասանողներ, մարդամեքենաներ: Ու սոյն հաճիրձ
 ցամաք, գոռոզ, հակասական բանաձեւերու ամբող-
 ջութեանն ուսանողն ահա թէ էպպէս ինչ կեզրակա-
 ցնէ. գուրանը Աստուծոյ խօսքն է, նախագոյ արար-
 չագործութեան, որոնք որ այս խօսքին կը հաւատան
 իբաւունք ունին երջանիկ ըլլալու թէ՛ այս ու թէ՛
 հանդերձեալ աշխարհին մտջ. Աստուած անոնց կու-
 աայ երկինքի ու երկրի թագաւորութիւնը. անոնք
 ստեղծուած են, որպէս զի յաւիտենապէս վայելքներ
 ունենան, ընդհակառակը գուրանի չի հաւատացող-
 ները, անհաւատները — լաւ է որ անոնց թիւը չքիչ-

նայ. պարտին նուաճուել թէ այս ու թէ գալիք աշ-
 խարհին մէջ, ու թէ մտնուրնէ ետքը, իրենց բա-
 ժինը՝ ասնջանքն է: Բայց ինչ որ գուրանի, հա-
 տիաներու եւ սիւննահի մէջէն ուսանողը լաւագոյն
 կերպով միտքը կը պահէ: Մէհմէտի առասպելն է:
 Ինչ տեղ որ կը բռնէ քրիստոնէական ոգւոյն մէջ
 լեռան քարոզը եւ խաչելութեան անսարանը, նոյն
 տեղը գրաւած է միւսիւրմանի ոգւոյն մէջ կուսակ-
 ցապետի մը պատմութիւնը: Որ իր գաղափարներն
 ընդունիլ կուտայ սուրի հարուածով, իր թշնամի-
 ներուն կարսուանները կը թալանէ, ու ցեղեր կը կո-
 տորէ:

Մեր օրերու գուրանի ուսուցման սոյն աարբերքը՝
 մաքով մինչեւ ԺՁ. դարը փոխադրենք. երեւակայնեք
 էլ — Ազարի վարդապետները, որոնք Սթամպուլի
 մզկիթներուն մէջ դասախօսութիւններ կընեն իրենց
 Աբաբացի կատակերգակներու յատուկ հնարովի խօս-
 քերովը, միմասութիւններովն ու շատախօսութիւննե-
 րովը, քրիստոնեայ անունին՝ իրենց ատելութեամբը՝
 աչքի առջեւ բերենք Սիւլէյմանի յաղթանակներուն՝
 ուսուցիչներու եւ աշակերտներու վրայ յատուկ բե-
 րած անսահման ազատութիւնը. — Վիէննա պա-
 շարուած Պաղատա նուաճուած, թրքական ղէնքե-
 րու յաջողութիւնը Պարսկաստանէն ձիպրալուար ու
 Դանուբէն Եէմէն տարածուած. երեւակայնեք դաւաո-
 ներն արչաւող հաղարաւոր Սօֆթաները, որոնք կո-
 ղոպուաներով բեռնաւորուած բանակներու գնացքը
 կը կանխեն ու անոր կը հետեւին, կանչելով ու ի-
 րար խառնելով Ալլահի, Մէհմէտի ու իսլամի Սիւլէյ-
 մանի անունները. ահա թրքական մոլեռանդութեան
 աղբիւրները:

Այսու հետեւ թուրքն ա՛լ սեւեռուն գաղափարի մը
 կենթարկուի ու ժողովուրդներու առաջինն է, Աստ-

ուած որուն անօրինութիւններն անփոփոխ են, իրեն
տուած է քրիստոնեաներու ամբողջութեան վրայ ար-
բապետելու իրաւունք, ըլլայ ներկային մէջ, ըլլայ
ապագային մէջ: Բոլոր իր մտածմունքները պիտի
կըրակացնէ սոյն զօրաւոր համոզումէն ու Ֆրանսայի
Ռուսիոյ կամ Աւստրիոյ մէկ զեպանը, որ Եօթն-Աշ-
տարակներու ներքնաբաններուն մէջը նկատուած է,
իրեն պիտի ներշնչէ նոյն արհամարհանքը՝ զոր ու-
նենալու էր իր ռայաներէն յեախինն նկատմամբ:

Այսպէս, մարդկային մտքի ամենէն տարօրինակ
մէկ մոլորութեամբը, ամբարիշտ Եէնիչէբիներու քա-
ջութեան ու քրիստոնեաներէ հնարուած հրեշտակի
մը զօրութեան Ֆարափառն աշխարհակալութեանց ար-
ժանիքը վերագրուեցաւ Իսլամութեանն ու Մէնմէտի
որուն պատմուածանը, ստուգապէս աւանց Մէլիմի
Թիդանութեանն՝ ձեռք պիտի չի բերուէր: Արդիւն-
քը պատճառին տեղն առնուեցաւ ու պարտեալ քրիս-
տոնեաներու ներշնչած արհամարհանքը ասրածուե-
ցաւ անոնց ճարտարագործական արապերութեանցը
վրայ, անոնց վաճառակամութեանն ու գաղափարնե-
րուն վրայ:

Սոյն թուրք փողովուրդը, բնականէն քիչ արամա-
զիր բարոյական ուսումնասիրութեանց, բայց որ ա-
տուաջինն եղած էր Օրպանի դիւանն ու ցամաքային
և ծովային զինուորութեան համար ժամանակակից
բոլոր կատարելագործութիւններն ընդունող, որ
քրիստոնեաներու հետ իր ամուսնութեանց թոյլտու-
ողի խիստ հաղուագիւս օրինակներ տուած էր, ա-
ռանց ընդդիմութեանն ընդդրկեց մակածութեանն ող-
ւոյն հիմնովին փակ վարդապետութիւն մը, ձիչդ
այն միջոցին, ուր Եւրոպա կը մերձենար արդի գի-
տութեանց խնդիրներուն ու Պաքոն իր նոր մէթոտը
կը հրապարակէր: Մեր թուականին հոկայ առաջգի-

մութեանցը մէջակող, Թուրքը յաղթութիւններ որո-
ճալու վրայ ու յայանութիւնը ճանչնալովն գոհ, յամ-
բարբ թմբեցաւ ամբողջական, անդարմանելի անգի-
տակցութեան մը մէջ, ու գուրանը անոր համար դար-
ձաւ շիջոց մը: որով մինչև մեր օրերը հպարտու-
թեամբ իր թմբած ուղեղը կը պտակէ:

Ո՛րչափ հեռի ենք ձէլալէտախի ուսուցումէն. «Որ-
դեակս, նկատէ բոլոր կրօնքներն ալ իրարու նման.
անա տարբեր ձեւերով երեք սափօրններ. սակայն ա-
նոնց մէջ պարունակուած ջուրը նոյն է:» Անապա-
տէն եկած խորշակի մը նման, Մէնմէտի շունչը՝
Թրքական հողիին մէջը, ցամքեցող Մէնմէտի խոր-
հրդածութեանց շքեղ փթթումը: Քաննայական դա-
սակարգը հին գաղափարները պայպանող բոլոր գոր-
ծիչներու դէմ ելաւ: Դարձողները խոնարհեցան, ծի-
ճաղեցան, իրենց կրաւորական իմաստասիրութեան
եակէն ամբացած, Բայց Պէքթաշիները՝ իրենց հեզ-
նութիւններովը, իրենց անասուածական երգերովը
ու իրենց անկարգ խօսքերովը՝ անաանի զարձան:
Եէնիչէբիներու հետ, անոնք կը կազմէին ամբարշ-
տութեանն ու յայրաա ուրախութեան վառարան մը:
Գուրանի վարդապետները՝ կարծեցին մեծ հարուած
մը տուած ըլլալ, երբ Մէնմէտ Գի օրով յոյն երի-
տասարդներու զինուորագրութիւնը զնջուեցաւ: Ա-
պագային մէջ, անհուսա բնակը միմիայն հին Եէ-
նիչէբիներու որդիներէն ու ազգականներէն կազմե-
լով, միաք ունէին զայն աւելի կարգապահ ու աւե-
լի միւսիւրման դարձնել, այս միջոցը՝ քրիստոնեա-
ներու և միւսիւրմաններու միջև քաղաքական ճշ-
մարիտ բաժանում մը յատուց բերու: Ու իբր հեան-
ւանք, Արշիպեղագոսի արու բնակչութիւնն աւելցաւ
այսպէսով Յուդաստանն անկախ ընելու ծառայելով:
Քաղաքներու մէջ քրիստոնեաները բռնապատուե-

ցան իրենց սառնութիւնը յայանող զգեստներ կրելու : արագքին տեսքով համեստ ու խիստ ցած դռններով տուններ շինելու : Այլ եւս տնոնց առին «բայա» այսինքն «կթան հոս» անարդ անուէր : — Էլ— Ազարէ բերուած մոլեռանդ գաղափարները չի տուին անմիջական արգելնք մը : Ժողովուրդ մը մէկ օրէն միւսը չի հրատարիբ զգալու եղանակներէն : Պէտք եղաւ հարիւր տարի կրկնել ու կրկնել : որպէս զի այս գաղափարները, թրքական հոգիին խորերն իջնելով, հսն զօրաւոր արմատներ բռնեն : Այսօր այդ գաղափարները հոս կը մնան մնայուն : անփոփոխ զգացման վիճակի մը մէջ :

ԸՆՏԱՆԻՔԷ ՈՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔԷ ԶՈՒՐԿ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ ՄԸ : — Թուրքերն իրենց անկողնին մէջ առին բոլոր նուաճուած ազգերն : Սէլիմի եւ Սիւլէյմանի մղած պատերազմներուն հետեւանօք, Չէրքէստանի, Սուրիոյ, Եգիպտոսի, Արապիոյ միւսլիման ազլիկներն իրենց հարէմին մէջ յոյն կիներու տեղը բռնեցին : Ասոնք իրենց անկողինն առնելէն սկսեալ, քրիստոնէի միսին նկատմամբ թուրքերը բնազդական տոնելութիւն մը սկսան զգալ : Միւսնոյն ասին, Ափրիկէի հրապարակները իրենց տունները սեւ գերիներով ու ներքինիներով ողողեցին : Բարբարոս ասրերքներէ բաղկացած ընտանեկան աշխարհաքաղաքացիութիւնը միացաւ կրօնական ազդեցութեան, թրքական հոգիին մէջէն ազգային ամեն զգացում ջնջելու համար :

Թուրք մեծ հրապարակազիր մը, որուն առնը երեկոյ մը կընթրէի վոսփորի արանց վրայ, ըսաւ ինձ . «Պարոն, քաղաքակրթութիւնն երկու մասերէ կը բաղկանայ . մէկը բարոյական, միւսը նիւթական» սւ վեր առնելով իր դանակը, ուղղահայեաց կերպով զայն սփռոցին վրայ իջկցուց, բաժանումը

լաւ կերպով ցոյց տալու համար : Իբաւ Եւրոպացիները, շոգիին գիւտովը մեզի այսօր կը գերազանցեն նիւթական բաժնին մէջ, բայց բարոյապէս մենք անոնցմէ բարձր ենք : Այսպէս անոնց օրէնքները կը պարտաւորեն զանոնք միայն մէկ կնոջ յաճախելու : իսկ անոնք ապօրինի կերպով, բազմաթիւ կիներու կը յաճախեն : Մեր օրէնքը, ընտելեան աւելի շատ պատշաճ, ընդհանր ըլլալը մեզի կարտօնէ, բան մը զոր կը կատարենք : Ուրեմն բարոյապէս մենք բարձր էակներ ենք, որովհետեւ ամէն մարդ պարտաւոր է իր օրէնքին հնազանդիլ» Փրանսերէն վէպերու ընթերցումը միւսիւրմաններուն ամենուն ալ արգարեւ կարծել կուտայ թէ բոլոր քրիստոնեաներն ալ շնացողներ են : «Մեր ընկերութեան մէջ պոռնկութիւն չկայ», աւելցուց հիւրընկալս, յաղթական կերպով : Պատճառն այն է որ Մէհմէտի օրէնքն իւրաքանչիւր միւսիւրմանի տունը հանրատուն մը դարձուցած է : հոս թրքական անկումին ներքին պատճառները կը շօշափենք :

Ի՞նչ է թուրք ընտանիք մը, այդ ընտանիքին ամենեւին չի նմանիր քրիստոնեայ աշխարհի ներքին կեանքին, ընկերային այն փոքր խցիկներուն, ուր մարդ իր անհատականութիւնը կը դրօշմէ, ուր այդ ու կին միասին միաբան կապրին, իրարու խառնելով իրենց ձայներն ու բարքերը, ու մեծցող մանկան օգտին իրենց շուրջը ստեղծելով բարոյական քաղցրախառն մթնոլորտ մը : որ կը գոյանայ այսպէս ոչ ոքի ու կնոջական գործվանքի մասնակցութեամբ :

Թուրք ընտանիքին մէջ վարագոյր մը կայ, մէկ կողմը կը կենան արունները միւս կողմն էգերը, մէկ կողմը՝ մշակութեան պէս գոյութիւն աւնին զօրանոցի ոգին ու լեզուն, միւս կողմը սիրախոյան ազլիկներ

բու պէրանքն ու նախանձը : Մէկ կողմը ինչպէս միւս կողմը , կապրին այլածին այլատես էակներ — Պէնկազիէ բերուած խաղիչիկներ , նուբիացի ներքինիներ իրենց հօրը կողմէ ծախուած չէքքէզուհիներ , լաղ ու ալպանացի գերիներ : Հեռագոյն երկիրներու մէջ մեծցած այս էակները , որոնք իրենց ամբողջ մասնկութեանը միջոցին թրքերէնէ աւելի քարքառներ խօնեցան , զգացական ոչ մէկ յարաբերութիւն իրարու կը կապէ : Իրենց բերանը դո՛ւսցնելու պէտքին համար միայն անոնք տանուաէրին շուրջը հոծ խոռմբ մը կը կազմեն : Եւ սոյն ասնուաէրը , իր կարգին կեդրոնական կառավարութեան յարած է ուսելու նոյն ու միակ պէտքին համար : Թուրք ընտանիքը կայսրութեան մանրանկարն է : Այս կայսրութեան վարչութեան մասնակցող Սուբիացիները , Արապները Քիւրտները , Չէքքէզները , Պօսնացիները եւ Թաթարներն ո՛չ մէկ նախնիական զգացմունքով , ո՛չ մէկ հայրական սիրով անոր գոյութեանը կը շահագրգռուին : Կիներով զաւակներով , գերիներով ու չքաւոր ազգականներով բեռնաւորուած , ապրելու համար ա՛յնպիսի պիւտածէի մը պէտք ունին , զոր անանց յայտնի հարստաւարութեանց դիմելու անկարելի է հաւատարակչուի : Պետութիւնն իրենց համար՝ որսաբաժին մըն է , եւ Սուլթանն ոսկիի ու պաշտօններու բաշխողն եւ իրենց բաց բերաններուն մէջ ամենօրեայ կեղտակրարածինը զնոր խոնարարապետն ըլլալով , ստրկաբար անոր ենթարկուած կը մնան , ինչպէս որ իրենց իսկ գերիներն իրենց ենթարկուած են :

Աղդային զգայումի սոյն ամբողջական բացակայութեամբ միայն կարելի է բացատրել թուրքերու մէջ Իսլամական կրօնքին բննագիտական ամենազօրութիւնը : Բնութիւնը կազմող տարանջատ անհատներու միջեւ , կառավարութիւնը յօրինող ծագումով բազմ

մադան անձնուորութեանց միջեւ , Իսլամութիւնը բարոյակտն անհրաժեշտ միակ կապն է : Եւ անոր զօրութիւնն այնքան աւելի մեծ է որ , քրիստոնէին նուաթացումն իբր սկզբունք ունենալով , արդէ վարչութեան խարխիւր կազմող գողութեանց ու հալածանքներուն կուտայ երկնային նուիրագործում մը : Ամէն անգ մեծ ջարդեր կատարուեցան Պիսիլլան աղօթքի աղաղակներով : Միւսլիման աշխարհի կեղծապարիշտներ , Երլուզի բոլոր սպասարկուները , կայսրութեան բոլոր նախարարներն ու պաշտօնաւարները՝ օրը հինգ անգամ իրենց զբաղումները կը ընդհատեն , մինչեւ արմուկնին լուացուելու , ու դէպի Մէքքէ փոռած գորգի մը վրայ երկրպագելու ամար : Իսլամութեան մէջ ոչ մէկ անգ ընադիրներն այնքան անվիճելի են , ծոմապահութիւնը , լըւացմունքներն ու աղօթքներն այնքան խիտ ու մեքենական կերպով կը կատարուին , որքան Թուրքիոյ մէջ :

Մեր օրերու երիտասարդ թուրք մը կրնայ աշխարհական դպրոցի մը մէջ կրթուած ըլլալ , կրնայ հօնաժանեան նորածեւութեամբ հագուել , միակնոց կրեել , հեծանիւի մը վրայ ընթանալ , գլիւպի մէջ խաղալ ու իմաստասիրական գրադարան մը ունենալ : Եւրոպացիի սոյն շարքին ներքեւ , անիկա անուր թուրքէ մը ո՛չ աւելի բարոյական է , ոչ ալ աւելի հայրենասէր : Վասն զի , ամեն վայրկեան , իր ընտանիքին աւերող զգայութեանցը , յաճախած պաշտօնէութեան ու պալատին նախասննակներուն մէջ կը մխուրտ : Եւրոպական դատարարակութեան թուրք նըրկարդրին վրայ անազգացիկ ըլլալուն ամենախայտուն օրինակը առաւ նազըմ փաշան , որ Երիտասարդ թուրք եւ Սահմանադրութեան կուսակից ըլլալէն ետքը , վարանմունք չունեցաւ , ծառիկանական նախա

բարի շահերը պաշտօնն ընդունելով, Ապտիւլ-Համիտի դահիճը դառնալու :

ՀՐՈՍԱԿՆԵՐՈՒ ԸՆԿԵՐԿՈՒՄԸ . — Բայց անա ընկերային ուրիշ երեւոյթ մըն ալ, որ այս բարձրէն նուազ չի նպաստեր Թուրքիոյ մէջ մոլեռանդութիւնը նպաստաւորելու :

Թուրք կառավարութիւնը, քանի՛ նահանգներ կորսընցուց, յամառեցաւ պահպանելու պաշտօնատարներու նոյն կարգը նոյն ծախքերը, նոյն շտապ ընթացքը, մինչ այդ կորսուած նահանգներէն, Երիմի Յունաստանի, Վալաքիոյ, Աերպիոյ, Պուլկարիոյ, Ինչպէս նաև ուլաներու կողմէ զբաւուած Կովկասի մէջէն— եւրոպական կարգապահութեան եւ խնայողութեան օրէնքներուն ընդոսա բոլոր միւսիւլմանները հեռանալէ գաղթիցին ու դեռ այսօր ալ կը գաղթեն թրքական երկիրները, երջանի՛կ երկիրներ՝ ուր կը բնան հոս ու հոն թափառել իբր վրանաքնակ ձիեր, ոչխարներ, կիներ, ուտելիքներ դողնալ եւ ասեքք վճարելէ ադաա մնալ : Այս կերպով, կայսրութեան վայրենի ազգաբնակչութիւնը դարուս ընթացքին մէջ աճեցաւ, հարստութիւն արաազրոյններու նուազումին հեա ուղիղ համեմատութեամբ : Թուրքիոյ իւրաքանչիւր պարտութեան ընկերացաւ բարձրոս արշաւանք մը, բայաներու տուրքի ու աշխատանքի յաւելում մը պատճառելով :

Սոյն կողպառող հրոսակներն ու հեշտասէր պաշտօնատարներն այսօր կը կազմեն միւսիւլման Թուրքիոյ տիրապետող ասարերը : Դիւրաւ կը հասկցուի այն բնական դաշնակցութիւնը՝ որ հաստատուելու էր իրարու բոլորովին աննման այս երկու զատակարարներուն միջեւ : Արգարեւ, Վոսիտրի արանց Սիպարիթներուն (հեշտասէր) ու կոշա քիւրտերուն, ինչպէս յունախոս մահմետական Կրէտացիներու զատակարարի

մը կամ սպիտակադէմ Ալպանացիներու խմբի մը, պղնձագոյն պետուիններու ցեղի մը միջեւ՝ ոչ աւանդութեանց, ոչ բարբառի նոյնութիւն կայ :

Բայց որչափ ալ որ իրարմէ հեռի գտնուին, այս մարդիկ ուտելու պէտքին համար զիրար ընկերակից կը նկատեն : Նոյն ու միակ համոզում մը զանոնք կողեւորէ . — Այս աշխարհին մէջ ծուլութիւնն իրենց իրաւունքն է, քրիտոսնէին աշխատանքով ապրել իրենց իրաւունքն է . քրիտոսնեան յաւիտեանապէս կթան հօտի վիճակին ենթարկուած պահելն իրենց իրաւունքն է : Գարահիսար, հայկական կոտորածներածներու ժամանակ Սօլլաներն արգելք դրին կիներու եւ մանուկներու կոտորածին, ըսելով «ճառը պէտք է զրկուի իր ճիւղերէն, բայց պէտք չէ որ արմատախիլ ըլլայ . որպէս լի մանուկները արուած օրինակէն խրատուած, հլութեան մէջ զարգանան ու վերստին հաւատարմութեամբ Թուրքերուն ծառայութիւն մատուցանեն : »

— «Սպաննուցէ՛ք չտիրանները, կըսէին Պոլսոյ մէջ նոյն մարդիկ, բայց մանուկներուն խնայեցէ՛ք . վասն զի անոնք վաղը մեզի օգտակար պիտի ըլլան : Թուրքիոյ միւսիւլմաններուն հասկացողութեամբ, Աստուած քրիտոսնեան ստեղծեց, որպէս զի դարերու ընթացքին մէջ մշանջնապէս Թուրքերուն ծառայէ :

Ինչպէս կը տեսնենք համիւլատմութիւնը միայն ուղեղային հիւանդութիւն մը չէ, այլ նաև փոքի խընդիր մը, Համիւլատմութիւնը պաշտպանութեան զաշնակցութիւն մըն է, որուն մէջ կը մանեն արգի կեանքի պայքարներուն համար գէշ զինուած բոլոր զատակարարները, Բազմաճախ սովորոյթներով բնահաւորուած անհասները, քանդող վրանաբնակներն ու լիւնականները, Գօրանի վահանին ներքեւ, բընազգօրէն իրարու միացան, եւրոպական յառաջխա-

դացումի դէմ կեանքի կամ մահու պայքարը մղելու , մարդս իր ճակատի քրտինքովն ապրելու քրիստոնէական գաղափարը կապտելու , ու ամբողջական կոտորածներով զսպելու համար իրենց հացը հայթայթող գերիներու ապստամբութիւնն , այսինքն ապստամբութիւնը զօրաւոր ու հին՝ բնիկ այն ցեղերուն՝ որոնք գարաւոր լուծի մը ներքեւ ու միշտ սպառնական գոյութեան մը մէջ , աշխատանքի , խնայողութեան ու խորհրդածութեան ունակութիւններ իւրացուցին : սուրկէ այսօր ալ կը քաղեն անհատական եւ ազգային արժանապատուութեան իրենց զգացմունքն եւ ազատագրուելու իրենց կամքը : Յոյն , Պուլկար Հայ ժողովուրդներու երբեակ մարտիրոսութեան աղբիւրն ու ռնտնեզն ասոր մէջն է :

Որչափ ատեն որ անէ միւսիւրման վարչութիւնը՝ Թուրքիոյ մէջ բարենորոգումներն անդորձադրելի պիտի մնան : Պահանջել այդ մարդոցմէ , որոնք բազմութիւ դարերու վարժութեամբ մը՝ վայրագութեան , ծուլութեան , գողութեան եւ ամենասանձարձակ զբայասիրութեան մէջ բնորոշուած են— որ ճանչնան թէ իրենց «ճօանքը» իրենց հաւասար իրաւունքներ ու պարտաւորութիւններ ունենան— կը նշանակէ անոնցմէ պահանջել որ մնանին ամօթէ ու անօթութենէ :

Պ.

ԲԱՐԵՆՈՐՈՎՊԻՄՆԵՐԸ

Սակայն թրքական բարենորոգումներու պատմութիւն մը . — 1839ին էր որ Բաշիա բաշա , արքունի վարդենեաց Քէօզկին մէջ կարգաց նշանաւոր Հայթթ մը (հրովարտակ) , մարդկային իրաւանց Յայտարարութեան (Տէքլարասիօն տէ արօս տը լօմ) համապա-

տասխան : Թուրքիոյ մէջ ի՞նչ հրաշք անդի կուներնար , որպէսզի մեր վերլուծած թրքական նկարագրին ա՛յնքան հակասեայ գէպք մը պատահէր : 1839 ին , երբ ասան վեց ասրեկան հիւանդոտ իշխան մը Մահմուտին յաջորդեց , Մէհմէա Ալի՝ կայսրութիւնը կը զսլէր Եգիպտոսէն , Պաղեստինէ , Սուրիայէ ու Կիլիկիայէ . Իպրահիմ բաշա մինչեւ Պոլսոյ դուռներն անոր բանակները ետ մղած էր . չորս սուրբ քաղաքները , Մէքքէ , Մէսինէ , Դամասկոս ու Երուսաղէմ , ինչպէս բովանդակ իսլամութիւնը Օսմանի գերդաստանին դէմ կը ցցուէին . խալիֆայութիւնը , իրապէս , գոյութիւն չունէր ալ : Թուրքիոյ միայն մնացած էր զօրաբանակ մը , որ գահաժառանգ իշխանին գահակալութեան օրը Նէզիպի առջեւ իպրահիմի ձեռքով փճացաւ . կը մնար նաւասորմ մը , ատկաւին Եգիպտոսը անհանգիստ ընելու կարող , զոր ծովակալ Անմէտ բաշա Աղէքսանդրիոյ առջեւ առաջնորդելով , զայն Մէհմէա Ալիի յանձնեց : Միւսնոյն ատեն , Բուսները Դրան պահանջ ըրին որ թոյլ տրուի իրենց՝ թրքական հողը մանիլ , որպէսզի գիրքը Եգիպտացիներու ձեռքէն ազատեն : Սուլթանն ու իր նախարարները դեսպաններուն ոտքն ինկան , զոր մի քանի տարի առաջ պիտի ուղէին շղթայել : Թուրքերը , այն ատեն , սա շլմորեցնող տեսարանին հանդիսատես եղան . — Իրենց կայսրն ու խալիֆան , ինքզինքը միւսիւրմաններու ձեռքէն ազատելու համար , կը հարկադրուէր կեովուրներու օժանդակութիւնը խնդրել : Աւելի անուելի ոչ մէկ դէպք կրնար իրենց հրպարտութիւնը հարուածել . բայց այդ հարուածը որքան ուժով կերպով ալ որ իրենց մոլիոնդութիւնը զղրգած ըլլար , երբէք իրենց չպիտի ներշնչէր Վրայաները իբր իրենց հաւասարը հռչակելու գաղափարը :

Բարենորոգումներու շնորհումը՝ Րէչիա , Ֆուաա ու Ալլի եպարքոսներու մէկ բռնադրօսիկ պէրանքն եղաւ՝ նախ Բալմէրոգոնի , ապա Նարոլէան Գ. ի հանգէպ : — Անգլիա ոչ միայն ցանկաց սոյն բարենորոգումներուն , այլ զանոնք պահանջեց իսկ , քանի որ անոնց մէջ Բալմէրոգոն իր զօրաւորագոյն փաստերը գառա Մոսկովեան բարբարոսութիւնն Եւրոպայի ապացուցանելու համար :

Կեղեքուած Յոյներու հասար ինչ որ Համալսարաններն ըրած էին , սոյն նախարարը երեւակայեց նոյն բանը անկլիքան եկեղեցիներու ընել ապլ՝ ի նպաստ թուրքիոյ ու ընդդէմ Ռուսիոյ : Յունաստանի անուրի կոտորածներէն տասն շարի եաքը , կգերակահուած թիւեր սկսաւ խօսքն ընել «առաքինի ու բարի միւսիւմանի» , մինչ զուգահեռաբար օրրօտօքաներու կոշա նախապաշարումները կը նշաւակէին եւ ուժգնօրէն կը յարձակէին Ս. Կուսին երկրագոռններուն՝ «Մարիամապաշտներ»ուն դէմ (ինչպէս այս առթիւ զանոնք կանուանեն) : Ասոնք եղան հակառուս խաչակրութեան տարբերը , որ Յրիմի պատերազմը կանխելով , զայն Անգլիոյ սնապաշա ժողովուրդին աչքի նուիրագործեց : Կրօնական այս ճոռոմախօսութիւնը , որուն կեղծաւորութիւնը Կլասագոն միայն մասնաանիշ ըրաւ : Մանչի երկու կողմերու ժամանակակից բընակչութիւնը լիովին համոզեց : Լուի—Ֆրիլիպի կարճատեսութիւնը եւ Նարոլէոն Գ. ի մարդասիրութիւնը առանց դժուարութեան անդի առւին , ու Ֆրանսա Անգլիոյ միանալու հեռախօս եղաւ , Եղիպոսի մէջ շախմատիսու համար իրեն գաշնակից Մէհմէտ—Ալին—որ Հնդկաստանի ուղին անգլիացիներու կը փակէր ու Սեփասաարօլի մէջ ընկճելու համար Բուսները—որոնց Պօլիս մուտքը՝ ուղղակի Բրիտանական շահերուն միայն կը վնասէր : Կիպրոսի ու Նեղոսի

հովանի գրաւումը արդիւնքն եղան այս մեքենայութեան , նիւթուած պաղարիւնութեամբ մը ու յանդըզնութեամբ մը , որոնց վրայ կարժէ հիանալ : Թըրքական բարենորոգումները նոյն արժէքն ունեցան , ինչ արժէք որ կրնար ունենալ Անկլո—Ֆրանսական զինակցութիւն մը , անուղութեան , ու անկեղծութեան տեսակէտով :

Եթէ ինդիքը թուրքերուն մնար , պիտի բաւակոնանային կայսերական մագաղաթներու վրայ բարենորոգումները ոսկեղէն կարծիք ու կանանչ գեղեցիկ բաներով արտագրելու : ու ձեռքերնին ծալլելու : Բայց անգլիացիները՝ զէպքերու , իրողութեանց պէաք ունէին . ու կըցան զանոնք ձեռք բերել , Բարենորոգմանց ամբողջ առաջին շրջանին մէջ : Թիւրքիա երկու վեհապետներ ունեցաւ . Ապտիւլ—Մէճիաը հիւժախատուր իշխան , որ իր նուազկոտ կեանքը Վասիոքի քէօղկերուն ու պարաէզներուն մէջ անցուց կանանց ու երաժիշաներու ընկերակցութեամբ , ու «Բիւչիւկ—բատիշանը» (պղտիկ կայսրը) որ լորս Գանիսկն եղաւ . Գանիսկ ատվրիշներով շրջապատեց ինքըինք , ու առաջին Եւրոպացին եղաւ՝ որ անոնց մէջ կը տեսնէր , ոչ թէ մոլուսնդներ , այլ քաղաքակրթութեան գործիչներ : Յետոյ բայ կառքի մէջ , Դարձողները քովը առած , շրջագայութեան ելաւ , անոնց վանքերը այցելեց , իմաստասիրական առաճներ գոց սորվեցաւ , թըքերէն ուսաւ , ու իր դադափարներով ամենէն աւելի հետա փաշաներն իսկ սիրաշահեցաւ , երեսնին նեաեղով զօրանոցի այն անհորճ յիշոցները , որոնք այնքան համեղ կուգան : Գանիսկ ըտլոր միւսիւմաններուն կրկնեց թէ աշխարհի մէջ Իսլամութեանէ բարձր կրօնք մը երբէք չէ եղած : Ու ինչպէս թուրքերու պարզամտութեան հետ չի խաղար ինքը , որ Սէն—Արնօ մարտախիտը ճաշի հրաւիրելով

զայն ընտանիքով, կնոջը ու զաւակներուն ներկայութեամբը ընդունեց, զայն սիրաշահեց իր սրախ քրիտաոնէական բարեպաշտութեամբը, ընթրիքէ առաջ ու ետքը անդի ունեցան ազօթքներ, եւ երեկոյթէն յետոյ, անկէ ձեռք բերաւ Բ. Դրան ժօս Յրանսայի ունեցած ամենէն ազդեցիկ գեսպաններէն միոյն՝ Մ. Թուլէնէլի յետս կոչումը :

Անգլիացիներ, որ միշտ գործի մարդ է, երբ կատակերգակի դեր ալ կատարելու ելնէ, այն ասան դիւանագիրտութեան մէջ ոչ ոք զայն գլխ կարող է : Բալմէրսթոն, Գանինկ, ու Պիքօնսֆիլտ, թրքասէր քաղաքականութեան երեք հեղինակները, խորհրդարանական Անգլիացիներու այս թատերական դպրոցին կը պատկանին :

Ուրեմն թրքական բարենորոգումները բրիտանական ձեռնարկ մը եղան : Այս բանին իբր սպարոյց ունինք սա շատ պարզ ու չօշափելի իրողութիւնը, որ բարեկարգութեանց բոլոր կուտակից թուրքերը իրենց երկրին մէջ «ինկիլիզ» (անգլիացի) մականունը ստացան . այսպէս Ինկիլիզ Մէհմէտ պէյ, Ինկիլիզ Ալի փաշա . . . :

Ինչի՞ մէջ կայացան սոյն բարենորոգումները . որոնք քսան եւ հինգ տարի անընդհա՞ մեր հայրերուն ու մեծ հայրերուն ազատութեան պատրանքը առին : Քրիստոնեաները արածութիւն ստացան զիրենք թուրքերէն զանազանող զգեստները թողուու միւսլիմաններու առններուն պէս տուներ շինելու, մամուլի գրեթէ բացարձակ ազատութիւն մը առիթ առաւ : Թուրք, յոյն ու հայ լեզուներով, ֆրանսական երկերու թարգմանութեանց, ու վէպերու, թատերախաղերու եւ բանաստեղծութեանց բողոքող մը, որոնք ազրելու մեծ հրճուանք մը արտայայտեցին, աշխարհական դպրոցները վերլուծման ոգւոյն յաղ-

թանակին հաւասարը ներշնչեցին, թատրոնները բազմութեամբ լեցուեցան, թրքուհիներն իսկ հոն իրենց տեղը ունեցան, ու մինչդեռ անիշխանութիւնը նահանգներու մէջ կը շարունակէր արեւել, Կ. Պոլիս Գահիրէի նման ունեցաւ շքեղ աօնավաճառի այն երեւոյթը, զոր Նարոլէոն Գ. Բարիզի առած էր, եւ որուն նմանելու ձգտեցան բոլոր մայրաքաղաքները :

Բայց երեւոյթի այս փոփոխութեանց ետին, թուրք նկարագիրը փոփոխութիւն կրե՞ց միթէ . թրքական հոգին Գուրանի ուսուցումով մոլեռանդ դարձած, նոր իտէալի մը կըրցա՞ւ կերպարնափոխուիլ : Եթէ ժամանակակից մասենագիրներու, ու մանաւանդ ազատասէր գաղափարներու առաքեալ Քէմալ-Պէյի դիմելու ըլլանք, անոնց գրքերուն մէջ կը գտնենք միւսլիման պատկերներու եւ ֆրանսական բանաձեւերու անկապակից խառնուրդ մը : Սպանիոյ նուաճումը, Օմար Խալիֆան, Քէրպէլլահ, Մէքքէն ու Ռուսոյի նախադասութիւնները իրարու կընդհարին անոնց օտանաւորներուն եւ արձակներուն մէջ, յանգելու համար Համիլամութեան մէկ այնպիսի հասկացողութեան, ուր միւսլիման անհա՞ռ անձնական աւելի շատ ազատութիւն մը կը վայելէ : Ուրեմն թուրքերը բարոյական սահմանի մէջ զգալի ոչ մէկ յառաջդիմութիւն ունեցան . Հայրենիքի գաղափարը իրենց ուղեղին մէջ կրօնքի գաղափարին հետ նոյնացած կը մնար : Խիտո նշանակալից երեւոյթ, Անգլիոյ ու Յրանսայի Արեւելք բերած ազատութեան նոյն հովէն աղղուած, Յոյն, Պուլկար ու Հայ քրիստոնեաները, իրենց կողմէ, անկախ եւ ազգային կեանքով մը ապրելու վառ բաղձանք մը միայն ունեցան : Այսպէսով, եւրոպական շիտա՞ր Գուրանի ստեղծած խարսկանութիւնը շեշտելու միայն ծառայեց :

ՅԵՂԱՅՈՒՅՈՒԹԻԻՆ ՄԻՏՉԱՏ ՓԱՇՍՅԻ . — Միտնաա
 համագրուած էր, որ Սահմանադրութեան միջոցաւ
 պիտի կրնար կերպարանաւորուել եւ ի մի ձուլել
 Թուրքիոյ քրիստոնեաներուն ու միւսիւլմաններուն
 իրարմէ ալ ա՛յնքան անյաա նկարագրիները: 1875ին
 եթէ չենք սխալիր, քրիստոնեայ զօրազուններու
 կազմութիւնը փորձեց: Պատերազմական նախաբար՝
 Հասան Լիզա, սրով առաջին զօրագունը աչքէ անց-
 նելով, թրքերէն լեզուով ու շաղրու թիւն հը-
 րամանը տուող սպաները կշտամբեց, ու զինուոր-
 ներուն դասնալով, ամուր ձայնով մը Սլուտա պո-
 սաց անոնց, իրենց լեզուովը: Յաջորդ ասրին քը-
 րիստոնեաներու եւ միւսիւլմաններու մէջէն ընա-
 րուած կամաւորներու գունդ մը կազմուեցաւ: Անոնց
 դրօշակին վրայ մանիկ մը ու խաչ մը իրարու փաթ-
 թուած կը անանուէին: Այս նոր Եէնիչեթիները Շէյխ-
 Իւլիալամին ու Պատրիարքներու մօտ առաջնորդուե-
 լով, անոնցմէ օրհնուեցան: Բայց որոնց դէմ զըր-
 կուեցան. Սերպերու դէմ: Ու այն պահուն իսկ, ուր
 երկու անհաշա խորհրդանշանները կարմիր քուրջի մը
 վրայ իրարու կը կապէին, ամբողջ Պուլկարական
 դաշաւայրը կարիւնտաուէր ա՛յնպիսի կոտորածնե-
 րով որանց անաւորութեանը Հայաստանի կոտորած-
 ները միայն հաւասարեցան: Միտնաա փաշայի կեան-
 քին մէջ կէտ մը կայ, որ դայն կենսագրական հա-
 աորէ մը աւելի լաւ կը յատկանչէ: Դանուբի նա-
 հանգիներուն կառավարիչը եղած միջոցին, Միտնաա
 ուսուցիչ մը ունէր, որ իրեն կը սորվեցնէր միան-
 գամայն Ֆրանսերէն լեզուն ու Ֆրանսայի պատմու-
 թիւնը: «Թուրքիոյ Գօլպէրը կուզեմ ըլլալ» զինք
 շրջապատողներուն այն ապենները կրկնելու սովոր
 էր. եւ ծառուղիներ, դպրոցներ, գործատուներ ու
 երգեցիկ-սրճարաններ շինել կուտար: Երբ զըրկուե-

ցաւ Պաղատա, զոր նոյն կերպով գեղեցկացուց,
 վարպետ ու աշկերտ Լուի Ժ. Ի. Թիւրապետութեանէն
 Յեղափոխութեան էջերուն անցեր էին: Միտնաաի
 մուկիին միտքը ազաաագրուած ժողովուրդներու ներ-
 կայոցուած թագաւորի գլուխի մը պատկերէն յա-
 փըշտակուեցաւ: Տիգրիսի ափանցը վրայ Միտնաա
 պատըասեց իր պետական հարուածը, ու Թուրքիոյ
 համար երազեց բոնուտըներու զարագլխի եղերական
 վերջ մը, Լուի Ժ. Ժ. մը, խորհրդարան մը: Ըմբոս-
 տացած Միտնաա փաշա թողուց Պաղատաը, եւ իր
 բոլոր մտածածը գործադրութեան դրաւ: Օսմանեան
 խորհրդարանները շատ քիչ ասեն նիսա գուժարեցին,
 որպէսզի կարելի ըլլայ դառնել անոնց գործունէու-
 թեան նկարագրը: Բացի նիսաէ մը, տեղի ունեցած
 վէճարանութիւնները խիսա ազօա եղան: Թուրք ե-
 ընտիոխանները թուրքերէն լեզուի գերակշռութեան
 խնդիրը, ու բոլոր քրիստոնեայ դպրոցներու մէջ
 անոր անհրաժեշտութիւնը յուզած ըլլալով, յոյն
 կուսակցապետները այդ բանին սաստիկ հակառակե-
 ցան, ապացուցանելով թէ այդ լեզուն իր մէջը չէր
 պարունակեր քաղաքակրթութեան ո՛չ մի տարր գի-
 տական, արուեստական, բարոյական ո՛չ մէկ իւրա-
 շըրջելի ծանօթութիւն: Վէճը սաստկացաւ, ու իբր
 եղրակացութիւն, յոյն կուսակցապետը թողուց սը-
 բանը իր ամբողջ կուսակցութիւնովը:

1878 ի պարտութիւնը արդէն լիովին հաստատեց
 Թուրքիոյ կազմալուծման պատճառներուն վրայ ա-
 զատական բանաձեւերու անազրու ըլլալը Բարեհու-
 րդմանց փորձը՝ իբր արդիւնք՝ Համիթի տիրապե-
 տութեան անաւոր հակադրեցութիւնը միայն առաջ
 բերաւ: Մահմետական ու իսլամական կառավարու-
 թեան մը ներքեւ՝ Բրիտանեաներն ու Միւսիւլման-
 ները քաղաքական համահաւասար կողմանի մը վրայ

գնելու փորձը՝ յիմարութիւն մըն էր-- ահա թէ ինչո՞ւ անոնք այսօր արեան գետով մը իջարմէ զառուած կը գտնուին :

ԵՐԻՏԱՍՍՐԻ ԹՈՒՐԲԵՐԸ . — Այսօր երիտասարդ թուրքերու կուսակցութիւնը կազմող դժգոն պաշտօնատարները ոչ մէկ կերպով չեն օրոշուիր Քէմալի վարդապետութիւններէն, որոնց հեռուողներն են իրենք : Անոր պէս, աւոնք ալ կըստական գաղափարներու մէջ պարփակուած կը մնան . — իրենց լրագրական յօդուածներուն նիւթը կը կազմեն Համիդլամութիւնը ու Ֆրանսական օրինադրքի հեռուողութեամբ պոստախօսութիւնները : Անոնք միանգամայն կուղեն խորհրդարան մը ու խալիֆայութիւն մը : Մուրաա Պէյ մեղի խիստ կենդանի օրինակ մը կուտայ այն հակասութեան մասին, որ կայ երիտասարդ թուրքերու կողմէ Սահմանադրութեան անուստ լրայաններու ընել ուղուած գիշումներուն ու անոնց նկատմամբ իր իսկական ձգտումներուն միջև : Մուրաա Պէյ խիղճ չունեցաւ Րուսչուքի մէջ անտուն գրքոյկ մը հրատարակելու, ուր Իսլամութիւնը ա՛րտցնելու իբր միջոց՝ Հայերու կոտորածը կը քարոզէ : Նոյն Մուրաա Պէյը յետոյ այս կոտորածները պատուանդան մը ըրաւ, կոտորն ու Բարիզ գնաց ինքզինք իբր մեծ հայրենասէր մը ծախելու, Սուլթանի դէմ հայ կօմիտէներու հա Ահմէա Րիզայի գործակցութիւնը խնդրեց. Խալիլ արաբական խալիֆայութեան մը գաղափարին բերելու փորձեց եւ վերջը վերջը Ապտիւլ-Համիդէն կաշառուելով, իր բոլոր աեսածն ու լսածը անոր հաղորդեց : Բազմութիւ պաշտօնատարներ՝ Մուրաա Պէյը կանխնցին ու անոր հեռուեցան իր երթեւեկութեանց շրջանին մէջ, որոնք շահաբեր դատալքութեամբ մը վերջացած են . այնպէս որ Երիտասարդ թուրքիան օ՛ր եւ է պրակտանքի ի-

րաւունք պիտի չունենար, եթէ «Մ է շ վ է ր է թ» ի տնօրէն՝ Ահմէա Րիզայի նկարագիրը անոր համառու պաշտպանութիւն տուած չըլլար :

Ահմէա Րիզա թրքական հին ընտանիքի մը կը պատկանի . հայրը, Ինկիլիզ Ալի Պէյ, Վիէնայի դեսպան ու հանրային կրթութեան նախարար եղաւ, ու յետոյ, իր ազատական գաղափարներուն համար Գօնիա աքսորուեցաւ : Մայրը, որ Աւստրուհի մըն էր, իր բոլոր զաւակները մեծցուց, անոնց Շիլլէր կարգաւով : Բարիզ, ուր իր ուսումը առաւ, Ահմէա Րիզա ասրամբօրէն Պ. Բիէն Լաֆիթի նախագահած վարդապետական եւ սահմանափակ ակումբը յաճախեց : Րիզա իր բոլոր վերացական բանաձևները դրապաշտներու պիտէն ստացաւ : Ահմէն բանէ առաջ Ահմէա Րիզա կը սիրէ կարգ, յառաջդիմութիւն, դըրութիւն բառերը, զանոնք ամէն առթիւ կը կրկնէ, անոնց արեւելեական համադրի (բ ա ն ա ս է) մը յաակութիւնը կընծայէ : Ինք համոզուած է որ, Սահմանադրութիւնը պիտի թիւրքիան իր բոլոր չարիքներէն բուժէ : Ահմէա Րիզա Միտիսա Բաշայի ձեռով յեղափոխական մը չէ . ոչ իսկ քաղաքագէտ մըն է : Գրքերու չափազանց ընթերցումը զինք անկարող կընէ մարդերը հասկնալու եւ զանոնք վարելու :

Այս պատճառաւ, երբէք ինք խօսքերէ գործերու չէ անցած . Բնդակառակը անիկայ կը կարծէ թէ դիւանագիտութեան ու նոյն իսկ Ապտիւլ-Համիտի իմաստութիւնը վերջը վերջը պիտի համոզուի իր ծրագրին գերագանցութեանը վրայ, որուն իրականացումը անոնց բարի կամեցողութենէն կը սպասէ : Ծանր, ախուր, մաշկըր կանխանա կերպով արեւելի, պատկանելի կերպարանքով մը, Ահմէա Րիզա աեսակէտի մը վրայ յամառող գերման ուսուցչապետի մը մտային արամադրութիւնն ունի, ու ոչ երբէք կու-

սակցապետի մը երեւոյթը : Ու սակայն Ապաիւլ Համիտ անկից կը վախնայ : Մէկէ աւելի անգամներ , անոր զրկած է իր տասը մանրիմները , որոնք անոր , որպէսզի Պօլիս վերադառնայ , ամենէն նպատուոր առաջարկութիւնները ըրին : Այդ պատգամաւորներու վերջինը եղաւ Սուրուրի Պէյ , Անմէտ Ռիզայի հարազատ աները . Սուրուրի Պէյ 5000 ոսկիի (115,000 Ֆր.) չէք մը հեաը բերած էր : «Կը ցաւիմ որ իմ ազգականս էք» , ըսաւ անոր աքթորեալը , եւ իրաւ վսեմ պարզութեամբ մը դայն առաջնորդեց իր ընակարանին դուռը , որ Մօնթ փողոցի հինգերորդ յարկը կը գտնուի :

Հին-Թոթիօթեթ . — Տեսանք թէ ինչպէս , բարենորոգմանց կուսակիցները , — Քէմալի հին խմբակին պակասին , թէ այսօր Երիտասարդ-Թուրքերուն — չնայելով իրենց ֆրանսական ճարտարախօսութեան կը յարապակեան Թուրքիոյ միւսլիմանները քրիստոնեաներու պէմ զրդոող աննուաճ հակակրութեան մէջ : Հին թուրքերը չեն հանդուրժեր որ իրենց սահմանադրութեան կամ հաւասարութեան վրայ խօսուի : Սակայն քաղաքական խնդրի վերաբերեալ այս աննորոգամտութիւնը իրենցմէ չի կապտեր մարդասիրութեան զգացմունքները , սրտնք մանաւանդ հայկական կոտորածներու միջոցին յայտնուեցան : Սկիւտար , Վոսփորի ասիական եզերքին վրայ հաստատուած , ցեղային աւանդութեանց ամենաճաւաթարի՛ ու ամենահին թուրք բնակչութիւն մը պարունակելու համբաւը կը վայելէ : Սկիւտար , Գատը-Գիւղի հետ Կ. Պոլսոյ միակ արուարձանն եղաւ , ուր կոտորածները տեղ չունեցան : Հոն բնակող թուրք հին ընտանիքները բացարձակապէս մերժեցին թողուլ որ արիւնհեղութիւնը իրենց աչքին առջեւ տեղի ունենար : Գատը-Գիւղ մարաշախա Ֆուսա բաշան , կո-

տորածներու քառասունեութ ժամուան տեւողութեանը միջոցին , ձիու վրայ հսկեց , մարդասպան վոհմակներու մերձեցումին արգելք ըլլալով : Պրուսա կառավարիչ Միւնիւր բաշան , երլաղի պալատին հրամաններուն ու իր մարդկային խղճմտանքին միջեւ ընարութիւն մը ընկու հարկադրուած , որոչեց իր նահանգը մասէ ու կողոպուտէ ազատել , ու պաշտօնանկ եղաւ : Եւ էյիպի այն անձանթ մօլլան , որ իր ասն մէջ քսան հայեր պահեց , որչափ նողկալի կը ներկայացնէ Մուրատ պէյը , որ կլասսիօնէ Երիտասարդ-Թուրքերու ինպասա համակրանքի բառ մը մուրալու դացիք էր . «Իրաւ որ , Երիտասարդ Թուրք շատ քիչ տեսայ , պատասխանեց անոր հեղուրէն մեծ ձերունին , ու կը մողթեմ որ անոնց թիւը բազմանայ» :

Հին թուրքերու կողմէ եղած անձնուիրութեան ու պաշտպանութեան այս դէպքերը թուրք ցեղի հողիին մէջ հին «խաշալի» մը յարատեւութիւնը ցոյց կուտան , որուն աւանդապահներն են դեռ Գարձողներն ու Պէքթաշիները : Բայց այս Տէրվիչները հետզհետէ անազգեցիկ կը դառնան : Անհերքելի է թէ , Կալիֆայութեան ինկած օրը , անոնց համար պիտի բացուի վերածնութեան թուական մը , որ ինչպէս անցեալին մէջ , միւսլիմանները քրիստոնեաներուն մերձեցնելու պիտի աշխատի : Առայժմ Խիբող բարքերու մեղկութեամբը համակուած , ստիպուած են սա պաշտօնական համոզումին առջեւ խոնարհելու , թէ Իսլամութեան համար իմաստութիւնն ու պատմութիւնը իսկական , նախաձեռնութեան ամէն կորով կորսնցուցին , ինչպէս եւ իրենց վարդապետութեանցը հիմքը կազմող յունական եւ համաստուածեան հին իմաստասիրութեանց ոգին : Անոնք ա՛լ գաղափարները չէ որ կը տարածեն , այլ զանոնք կը պահպանեն մասունքի վիճակին մէջ :

Հին ԹՈՒՐԻՅԵՐԸ . — Համառոտելով՝ Հին թէ Երբ-տասարդ Թուրքերը՝ Թուրքիան իր կործանումէն ա-ղափարու անկարող են : — Բիւրահերը , Լաղերը , Ալ-պանացիները , Սուբիոյ Արապները , — Անա կայս-րութեան այսօրուան տէրերը . Անոնք զօրաբանակին մէջ կը ախրապետեն , նահանգները կը կողոպտեն . Երլարդի մէջ կը հրամայեն . Իրաւամբ դիտուեցաւ որ Սուլթանին խորհրդականներն եղող Բահիպներու , Նազրմնեքու , Հասաններու , Իզզէթներու , Ապաիւլ Հուտաններու մէջ՝ չը կայ իսկական թուրք մը . Այս ամենազօր բարբարոսներու դէմ Դարձողներու փոք-րաթիւ կուսակիցները՝ դիմադրութիւն ընելու ան-կարող են , քանի որ անոնց կապուած են կրօնքով , բարքերով , ուռելու պահանջով ու ամէն մոլեռանդ թէ քաղաքակրթուած թուրքի դաւանած սա գնդա-փարովը՝ թի իսլամութեանէ դուրս հայրենիք չիկայ : Եթէ այս պահուս , Միւսլիման թիւրքիան հլու-թեամբ թոյլ կուտայ որ «մարդասպան» Սուլթան մը զինք կառավարէ , պատճառը սա է որ , մեր «հրոսակ-ներու ընկրկում» անուանուած երեւոյթին հե-տեւանքով , անոր ընկերական յօրինուածութիւնը էապէս ոճրագործական է :

Ուրեմն թրքական խնդրոյն լուծումը ո՞րն է .

Այդ լուծումը պիտի չգայ . հարիւր տարիներէ ի վեր արդէն մեր աչքերուն առջեւ կը կատարուի այդ լուծումը Թուրքիոյ անդամահատութիւնն է՝ ազգայ-նութեանց , ինքնավարութեանց , իւրացումներու զա-նազան սկզբունքներու համաձայն : Ոմանք կը զար-մանան որ այս գործողութիւնը մէկ անգամէն տեղի չունենար , ու կը հետեւցնեն թէ Թուրքիան դեռ կեն-սունակութիւն կը վայելէ . Տղայամտութիւն կըլլար պետութեան մը տեւողութիւնը մարդու մը կեանքին հետ չափնլ : Նկատի առնենք թէ միմիայն Ապաիւլ

Համիաի ախրապետութեան օրով , Թուրքիայէ ինչ մասեր անջատուեցան . Պուլկարիան , Հէրսէքովինը , Պոսնիան , Արեւելեան Բուսթիւն , Թէսալիան , Երբ-վանը , Կարսը , Պաթուսը , Կիպրոսը , Եգիպտոսը , Կը-րեաէն , Թուրուզը . . . շատ դժուարաւ կայսրութիւն մը արագօրէն հատուածներու կը բաժնուէր : Աստի-ճանական անդամահատութիւն . ահա միակ , ինչպէս եւ լաւագոյն՝ լուծումը : Թուրքը բարեկարգելու հա-մար զայն լուծի մը ենթարկելէ տարբեր միջոց չկայ : Պոսնիոյ , Պուլկարիոյ ու ռուսացած նահանգներու մէջ կրնայ այս կէտը անսնուիլ :

Իրեն համար միւսլիման տիրապետութիւնը դադ-րածին պէս՝ թուրքը պիտի դառնայ կարգապահ զին-ւոր մը , դաշտերը մշակող խաղաղասէր բայա մը :

Թրքական չարիքը ոչ այլ տեղ է , եթէ ոչ նոյն իսկ իսլամական կառավարութեան մէջ : Հոս նպա-տակնիս իսլամ կրօնքին իմաստատիրութեան վրայ ճառել չէ , այլ անոր քաղաքական սկզբունքներուն վրայ , որոնք քրիստոնեան մշակչեանական նաւաստա-ցումի կը դատապարտեն , ու անոր բարոյականին վրայ , որ կը թոյլատրէ ժամանակակից Պետութեան մը կազմաւորութեան բոլորովին հակառակող բար-քեր : Գուրանի օրէնքը , անապատային կեանքի պայ-մաններէն ծնունդ առած , վրանաբնակներու , խափ-չիկներու , ափրիկէցիներու համար որչափ որ պառ-ուական օրէնք մը համարուի , Պոլսոյ համար հրէշա-յին թիւրքիմացութիւն մը եղած է :

Կայսրութեան մը մէջ , ուր ա՛յնքան այլազան ժա-ղովուրդներ իրարու մօտ պահելու համար , վերջին ծայր ճկուն սկզբունքներու պէտք կար , Գուրանա-կան օրինագիրքը ամենարուսն բաժանումներ ու ա-տելութիւններ ստեղծեց : Ոչ միայն տակնուվրայ ըրաւ մաքերը , այլ նաեւ հողը ցամքեցուց , Բովան-

գակ Փոքր-Ասիոյ, բովանդակ թրակիոյ՝ Արարիոյ ընկերային ու Ֆիզիքական կերպարանքը առևաւ — թալանող ցեղեր) մակադամ («ճօճեր»), որոնք քրիստոնեականներն են, ու ամենաառատ բռնակալութեամբ երկիրներ, զոր վախը ու սպանութեամբ թերին անապատներու կը վերածեն:

Եւրոպայի մէջ խալիֆայութեան գոյութիւնը փամանակի անարգար սխալմունք մըն է, որ անհետանալու կոչուած է: Բայց եւրոպական Պետութեանց հարչիւր կը պահանջէ որ միւսխալման վարչութեան՝ քրիստոնեականներուն վերապահած սարսափներէն ոչ մէկը անոնց չի խնայուի: Տուն մը մահելէ առաջ, խնայցութիւն է հոն կրակ ձգել, որպէսզի յարձակումի պատրուակն՝ անոր օգնութեան փութակն իսկ ըլլայ:

Հայկական ջարդերու առեւն, Սուլթանը երկու Պետութեանց քաջալերութիւնները սաացաւ: Ասոր պատճառն ալ սա է որ, Արեւելքի մէջ, ազգայնութեանց սկզբունքը իբր ծայրագոյն հեռեւանքներուն մղուելով, եւրոպական ցանկութեանց սանձանը մեծապէս պիտի նուազեցնէր: Թուրքիոյ աւերակներուն վրայ երեկի ծնունդ առած փոքրիկ ժողովուրդները, իրենց ազատութիւնը իրացնէ կարծելու զժախտութիւնն ունեցան: Անկախութեան ցոլացումով մը զիրենք դէպի հպատակութիւն քաշելու փորձող Պետութեանց խաղերուն չուղեցին պատասխանել: Այս դիմադրութեան ապելացիան թիւն անունը տուին: Անգլիացուց հնարած այս արտաքին իրենք, Յունաստանի համար գործածեցին. իսկ նուաներն ալ զայն գործածեցին պուլիարներու եւ նախագուշակութեամբ հայերու մասին, «Փոքր-Ասիոյ մէջ չենք ուղեր ապելացիան Պուլիարիա մըն ալ»: Կրէտէի պաշարումը ու հէլլէնո-թուրք պատերազմը մեզի ցոյց տուին, բաժանումի իրենց ծրագրին մէջ ան-

հանգիստ եղող Պետութեանց այս անհամբերութեան զգացումին գործադրութիւնը:

Թուրքերու ուղեղը, միմիայն Համխալմութեան յիմարութեամբ կաշկանդուած ըլլալով, ու բոլոր իրենց Ֆիզիքական կարողութիւնները զինուորակալութեան յատկացուած ըլլալով, կարելի չէ խաբուել անոնց վերջին ջղաձգութեանց բնութեան վերայ: Ու իրենք, Բրուսիացի սպաներու առաջնորդութեամբը, Պուլիարներու, Սերպերու, Հայերու դէմ պիտի գործածեն իրենց թնդանութիւնը, իրենց սուբերը, իրենց հրացաններն ու ջերմ մոլեռանդութիւնը, այսինքն ա՛յնպիսի մարդոց դէմ՝ որոնց հետ իրենց զաշնակցելուն՝ միւսխալման կուրուսիւնը կընդդիմանայ: Դադարի տարինստով ընդհատուած, որոնք անձկալից սպասութի օրեր կը բանան, կեղեքումներու, կոտորածներու զժախտաբար անդարձմաներու, կոտորածներու թուրքիոյ մէջ պիտի երկարի մանելի թուականը թուրքիոյ մէջ պիտի երկարի մինչև այն հեռաւոր օրը, ուր Չար մը, ք խառնեայ արիւնի վրէժխնդիր, ս է պ ա ս դ օ ք ր ա դ օ ր՝ որ ստորնացած ժողովուրդները կը բարձրացնէ ու Արեւելքի կայսրութիւնը Բրիտանոսի կը վերադարձնէ: Այս-Սօֆիայի հազարամեայ կամարներուն տակ պիտի յաղթանակէ, վիշապը զգեանող Ս. Կէորգին նուիրական կեցուածքովը:

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹ

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0425782

18198

